

OSMANLI PAMUKLU PAZARI, HİNDİSTAN VE İNGİLTERE : PAZAR REKABETİNDE EMEK MALİYETİNİN ROLÜ

Halil İNALCIK*

Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Saray eşya defterleri, ölmüş kim-selerin mahkemece saptanan eşya listeleri ve gümrük **ruznâmçe** kayıtları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbenç (dülbend) çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç-çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar pek çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. 1640 tarihli narh defterinde 24 çeşit **dül-bend** sayılmıştır. Bu geniş talep, memleket içinde köylerde ve kentlerde çok çeşitli ve çok yaygın bir el dokuma sanayii ile karşılanırdı. Anadolu'da pamuklu sanayiinde uzmanlaşmış belli bölgeler, iç talebi karşılar ve bir dereceye kadar dış pazarlar, özellikle pamuk yetişmeyen Kuzey memleketleri ve Avrupa için de üretim yapardı. Özetle, pamuk sanayii, üretim ve ticaret boyutları ile, Türkiye ekonomisinin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmakta idi. Pamuklu üretim ve ticaretinde uzun vadeli değişiklikleri, İmparatorluk ekonomisinde bazı yapısal değişikliklerin nedeni sayabiliriz. Özellikle, 1600 lerden başlayarak, İmparatorluğun dış ticaret dengesinde ithal olunan pamuklular, baharat, koloni ürünleri, madenler yanında belki hepsinden daha önemli bir ticaret maddesi haline gelmiştir. 17. yüzyıldan beri Hindistan ve 19. yüzyılda Avrupa'dan pamuklu ithalâtı, imparatorluk ekonomisini en çok etkilemiş gelişimler olarak görünmektedir. Aşağıda bu sorunlar ele alınacaktır. Pamuk üretimi ve memleket içinde pamuklu el sanayii örgütü başka bir yazıda incelenecektir.

*

**

1500 tarihlerinde Anadolu'nun pamuklu üretim ve ihracatı kapasitesini göstermek için Tuna ve Kuzey Karadeniz gümrük defterlerini kullanacağız.⁽¹⁾

(*) Profesör Dr., Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü.

1487-1490 tarihleri arasında Kefe iskelesi gümrük bakâyâ defterine göre⁽²⁾, Anadolu'dan bu limana gelen pamuklu kumaşlar listesi şöyledir :

ÇİZELGE 1

Çeşit	Miktar	Fiyat (Akça Hesabile)	Getiren Tâcirin Geldiği Yer
Pamuk	9 tay veya 6300 parça	—	Kayseri, Bursa, Kastamonu : Hepsi Müslüman
Dülbend	11 parça	parçası : 275	İran : Müslüman
Bogasi	yaklaşık 1000 parça	parçası : 40-60	Konya, Ankara, İstan- bul, Bolu, Bursa, Ka- rahisar, Gümüş, Tosya, Denizli : Hepsi Müslü- man
Kirbâs	yaklaşık 160 bin parça	parçası : 3-3,25	Tosya, Merzifon, Zile, Amasya, Gümüş, Kü- re, Kastamonu, Sinop, Bolu, Ankara, Konya, Karaman, Kayseri, Niğde, Gordes (Gör- des), Sivrihisar, De- nizli, Uşak, Bursa, Samsun
Kirbâs çadır	53	parçası : 56	Merzifon
Futa (peştimal)	90	parçası : 38	Bursa, İstanbul : Müs- lüman, bir Yahudi
Yorgan	9	parçası : 100	Ankara : Müslüman
Döşek yüzü	4	parçası : 37,5	Kamtamonu : Müslü- man
Astarlık ve örtü (bitane)	1800	parçası : 20-50	Ankara, Uşak, Bursa, Konya, İstanbul, Niğ- de : Hepsi Müslüman

ÇİZELGE I
(Devam)

Çeşit	Miktar	Fiyat (Akçe Hesabile)	Getiren Tâcirin Geldiği Yer
Bergama bitanesi	332	parçası : 30-50	Bursa, İstanbul, Kon- ya : Hepsi Müslüman
Mendil (makrama)	246	parçası : 7	Sinop : Müslüman tâ- cirler, bir Yahudi.
Makrama harcı	76	—	İstanbul : Müslüman
Destâr (sarık)	46	parçası : 50-100	Bursa, Konya, İstan- bul : Hepsi Müslüman
Mücevveze destârı	20	parçası : 40	İstanbul : Müslüman
Yorganlık	34	parçası : 50	İstanbul, Kastamonu : Hepsi Müslüman
Pamuk ipliği		batman 150 yükü 100	Ankara, İstanbul, Niğde, Konya : Hepsi Müslüman.

(Parça uzunluğu ve genişliği kumaşa göre değişirdi : bkz. aşağıda 1640 ta-
rihli narh defterinden misâller. Standard **batman** 18 okka veya 23 kg. dir.
1 tay, 700-800 parçadır.)

Herşeyden önce belirtelim ki, bu listede toplamlar bir güm-
rük bakâyâ defterinden gelmektedir. Bu yüzden belli tarihler ara-
sında yapılmış tüm ithalâtı göstermez. Fiyatlar, gümrükçe sap-
tanmış kesin rakamlardır. Bu tarihlerde 1 Venedik altını 50 akçe
civarında idi. Listemizde ihracatta en büyük sayı kirbâsa aittir.
Kirbâs kaba bez olup pamuk, keten veya kenevirden yapılırdı.
Çoğu zaman gümrük kâtibi, hangisinden olduğunu belirtmiştir.
Biz belirtmediği hallerde pamukluya yazdık. Tâcirin geldiği yer,
genellikle getirdiği malın o yerde yapılmış olduğunu veya oradan
yeniden ihraç olduğunu gösterir. Bursa, İstanbul, hatta An-
kara menşeli malların önemli bir kısmı, bu ticaret merkezlerine,

Anadolu pamuklu sanayi merkezlerinden yerli tüccarın getirdiği mallardan ibarettir. İstanbul gibi yeniden-ihraç yapan büyük pazarlar arasına Kastamonu, Amasya, Sinop, Kayseri ve Konya'yı koyabiliriz. Bu merkezlere pamuklular çoğu ham olarak gelir, orada boyanır, cendereye çekilir ve sonra tam mamül olarak ihraç olunurdu. Meselâ, biliyoruz ki, büyük bir pamuklu yapım bölgesi olan Hamid-elinden (Isparta, İğridir, Borlu, Senirkent, Ağlasun) bogasi ve bürüncükler Bursa'ya gelir, burada boyanırdı. İstanbul'a Gelibolu, Manisa, Bergama, Kırkağaç, Akhisar bölgesinden ham pamuk ve pamuklu gelirdi. Kayseri, Tokat ve Amasya'da büyük boyahaneler vardı. Bu saydığımız şehirlerde, aynı zamanda, gelişmiş pamuklu el sanayii buluyoruz.⁽³⁾ Pamuk yetiştiren bölgelerden, yani başlıca Batı-Anadolu, Hamid-eli, Silifke, Beypazarı ve Yeşilırmak vadisinden bu büyük merkezlere pamuk veya pamuk ipliği ithal olunurdu. Pamuk üretim bölgelerine yakın önemli pamuk sanayi merkezleri, Batı Anadolu'da Denizli, Tire, Menemen, Manisa, Çine ve Bergama; Orta-Anadolu'da Hamid-eli bölgesi, Karaman (Larende), Konya, Niğde; Kuzeyde Merzifon, Zile, Tokat, Kastamonu, Küre, Tosya özellikle anılmalıdır. Bu merkezlerden bazıları, belli bir pamuklu çeşidinde veya pamukludan yapılmış eşyada sivrilmişti. Tire ipliği (**rişte-i Tire**) imparatorluk pazarlarında o kadar hâkim duruma gelmişti ki, ince pamuk ipliği için **tire** kelimesi bugüne kadar yerleşmiş kalmıştır. 1500'lerde Menemen, özellikle astarlık ve örtü olarak kullanılan pamukluları ile tanınmıştı. Merzifon çadır yapımında,⁽⁴⁾ Gelibolu ve Bergama yelken bezinde, Hamid-eli, Konya ve Karaman **bogasi** denilen iyi kalite pamuklularda şöhret kazanmışlardı. Çok ince yüksek kalite **dülbent**lerde Çin'e tanınmış idi. Dülbent, bu dönemde Suriye, İran ve Hindistan'dan da ithal olunmakta idi. Kısa, kalın ve sert olan Anadolu yerli pamuğundan bu çeşit dülbend yapılamıyordu.

Tuna limanları, Akkerman ve Kili gümrük defterleri⁽⁵⁾ (16. yüzyıl başları), yukarıda Kefe defterinde ortaya çıkan üretim ve ihraç biçimlerini yinelemektedir. (Bak. Çizelge II) Daha kesin rakamlar veren bu defterlerden gelen veriler, daha bu tarihlerde (ve kuşkusuz daha önceki dönemlerde), Tuna'dan Kafkasya'ya kadar kuzey memleketlerinin Anadolu ve Rumeli pamuklularını geniş ölçüde ithal ettiklerini göstermektedir. Bu durum, orta-kuzey Anadolu bölgesi (Kastamonu, Sinop) ile Kırım, Boğ-

dan ve Eflak arasında 13. yüzyıldan beri varolan siyasi, kültürel bağların ekonomik temelini oluşturmakta idi.⁽⁶⁾

ÇİZELGE II

Akkerman ve Tuna Limanlarına Gelen Anadolu Pamukluları

Akkerman'a kara yolu ile üç ay (Ekim, Kasım, Aralık) içinde pamuklu ithalâtı (Boğdan ve Lehistan'a giden mallar)	Bogasi elbisesi (yaklaşık 540), Borlu renkli bogasisi (23 kıta), renkli bogasi (yaklaşık 700 kıta), pamuklu dolama (7 takım), beyaz bogasi (138 kıta), kadın için dolama bogasi (15 takım.), kirbâs (yaklaşık 2000 zirâ), teğelti (200 adet), meyân-bend (kuşak) (yaklaşık 800 kıta), Bergama alacası (6 parça), Tire alacası (6 parça), makrama (yaklaşık 50 deste), bitâne (yaklaşık 700 kıta), gömlek (2 deste, 20 kıta),
Yerköğü (Giurgiu) iskelesi (Eflak'a giden mallar)	Bogasi, kirbâs, bürüncük, astar, kemer, iplik, kaftan ve başkaları
Tulça (Boğdan'a giden mallar)	Bogasi, kirbas, bürüncük, gömlek vb. (Tulça aynı zamanda esir ticareti merkezidir)
Semendere (Smederevo) iskelesi ve Hiram, Güvercinlik iskeleleri (Eflak ve Macaristan'a giden mallar)	Bogasi, yorgan, bitâne, meyân-bend (kuşak), astar, pamuk, kaftan (pamuklu, ipekli ve yünlü) vb.

Tuna iskelelerine indirilen malların başında bogasi, özellikle Borlu (Hamid-eli) bogasisi gelmektedir. Yerköğü iskelesinden 1506 Kasımından 1507 Haziranına kadar sekiz ayda 1800 parça bogasi, yalnız 12 kantar pamuk (kantarı 600 akçadan) geçmişti. Buna karşılık, Eflak ve Erdel menşeli deri, at, balık, öküz, bal, şarap, tuz, bıçak ithal olunmuştu. Yerköğü kadar önemli olmayan Harsova iskelesinden Eflak'a pamuk ipliği, destâr, kemer, astar ihraç olunduğu; oradan tuz, öküz, inek, at, bal, balık ithal edildiği görülmektedir. İhraç malları arasında tabii başka güney malları, biber, baharat, safran, Selânik çuhası, pirinç, sabun,

günlük gibi mallar vardır. Bu defterde görüyoruz ki, Anadolu'dan gelen malları ihraç edenler, yalnız Müslüman tüccar değildir. Rum (Kaleyan, Aleksi, Yorgi), Rumen (Mirça, Tiho, İstanko) ve Yahudi tüccarı da ithal ve ihraç ticaretinde faaldirler. 1515 Ekiminde Yerköğü'den **Istanko Eflakî**, büyük miktarda, beyaz bogasi yorgan ve biber ithal etmişti (toptan değeri 20600 akçayı buluyordu ve bunun için 1030 akça gümrük ödemişti). Semendere'de müslüman tâcirlerle beraber yerli bir çok Sırp tâcirler (Belgradlı Radevan, Yuvan, Radic) bu ticarete faaldiler.

Kefe yanında kuzeye ihraç olunan pamukluların en önemli iskeleleri Kili ve Akkerman'dır. Bu mallar çok çeşitlidir. Mese-lâ, yalnız **meyân-bend** (kuşaklar), **siyah, şehri, alaca, Tire, Edirne, dolama Bergama** kuşakları olarak 7 çeşittir. **Makramalarda Serez, Edirne, Tire**, çeşitleri ayırd edilir. Rumeli'de, 18. yüzyılda Orta-Avrupa'ya büyük ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihraç eden Dırama-Serez bölgesinin, 16. yüzyıl başlarında pamukluları ile tanınmış olması kayda değer. Edirne, kuşkusuz, daha bu dönemde, Rumeli'ye ve kuzeye ihraç yapan önemli bir pamuklu sanayi ve transit merkezi olarak görünmektedir. Edirne boyahaneleri bu merkezleşmenin başlıca nedenidir. Edirne boya tekniği o kadar şöhret kazanmıştı ki, 18. yüzyılda Fransız ve Hollanda pamuklu sanayii bu tekniği çalmak için uzun zaman uğraşmışlar, nihayet buradan gizlice getirilen Rum ustalar sayesinde sırrı öğrenmişlerdi.

1500 tarihlerinde Kefe'den Semendere'ye kadar Tuna ve Karadeniz iskelelerine güneyden giden mallar arasında pamuklular miktar ve değer bakımından başta gelir. Diğer güney dokumaları arasında yünlüler, Osmanlı mamûlatı kebe ve çuha (yünlü kumaş, özellikle Selânik çuhası, halı, keten ve ipekliler önemli bir yer tutar. Akdeniz ürünleri (zeytin, zeytinyağı, turunçgiller, kuru-üzüm ve başka kuru meyvalar), Arabistan ve Hint malları (günlük ve baharat) bu ithalât listesini tamamlar. Dokumalara, erkek ve kadın için dikilmiş pamuklu, yünlü ve ipekli elbiseler (kaftan, dolama, çakşır, takye, gömlek **nîmtene** eklince, kuzey-güney ticaretinde güneyin dokumalar, kuzeyin ise daha ziyade hammadde ve yiyecek maddeleri gönderdiği ortaya çıkar. Lehistan ve Orta Avrupa'dan gelen yünlü kumaşlar, Osmanlıların **Eflak bıçağı** dedikleri Orta Avrupa menşeli bıçaklar, kuzeyden gelen en önemli mamûl ithal mallarıdır.

Anadolu pamukluları, Tuna ve Karadeniz'den Osmanlı sınırları ötesindeki yabancı memleketlere, özellikle Lehistan, Erdel (Transilvanya) ve Macaristan'a da gidiyordu. 16. yüzyıl başlarına ait Braşov gümrük defterlerinde⁽⁷⁾ buradan geçen doğu malları arasında Anadolu bogasilerini buluyoruz. Buna karşı, Orta-Avrupa'dan ithal olunan meşhur **Eflak bıçağı**'nın büyük kısmı Osmanlı memleketlerine Braşov yolu ile gelmekte idi (1503'de iki milyon adet üzerinde).⁽⁸⁾ L. Fekete, G. Kaldi-Nagy ve E. Vass'ın Macaristan'da 1550-1580 yıllarına ait Osmanlı gümrükleri üzerinde yayınladıkları materyaller,⁽⁹⁾ Macaristan'a pamuk, **bogasi** (bu arada **Karaman bogasisi**), bürüncük, takye, teğelti, bogasi elbise mintan, dülbend, pamuk ipliği, kirbâs, meyân-bend, yorgan gönderildiğini ortaya koymaktadır. Bu mallar arasında geniş ölçüde gönderilenler, pamuk, pamuk ipliği, bogasi ve kirbâstır. Karadeniz bölgesi gümrüklerinde de aynı malların geniş bir ticaret konusu olduğunu gördük. Vaas'ın hesaplarına göre,⁽¹⁰⁾ 1560 yılında Vac (Waitzen) gümrüğünden Eylül ve Ekim aylarında 700 Macar altını değerinde pamuk, 250 altın değerinde dülbend (**müselin**) ve yaklaşık 70 altın değerinde iplik geçmiştir. Daha sonraki tarihlerde, 1685'de Erdel'de Turnu-Roşu gümrük defterlerine göre,⁽¹¹⁾ bu bölgeye ihraç olunan Osmanlı malları arasında pamuk ipliği, kaba bez (**gyapot**, Türkçe **çaput**) ve çeşitli bogasiler (**bogazia**) önemli bir yer tutuyordu, ve oldukça önemli bir kısmı oradan transit olarak Lehistan'a geçiyordu. Bu maksatla Bursa ve Edirneli tacirler tarafından Tuna limanlarına getirilen pamuklular, özellikle beyaz veya boyanmış pamuk ipliği ve ince pamuklu (**mousseline**, dülbend) kumaşlar dikkati çeker.

Hint Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilâsı, 1500 - 1800

Osmanlı pazarlarına Hint kumaşlarının ithaline ait vesikalar 15. yüzyıla kadar gider. Hindistan'da Behmenilerin meşhur veziri Hoca Mahmud Gâvân (1405-1481), ticari vekilleri ve ajanları ile Osmanlı ülkesiyle doğrudan doğruya ticaret ilişkileri kurmuştu.⁽¹²⁾ Bu ajanlardan birinin ölümü üzerine yapılan mahkeme işlemleri dolayısıyla öğreniyoruz ki, 1476 yılında Hoca Mahmud, Osmanlı ülkesine gelen Hindistan'lı Hoca Ali'yi kendisine vekil yapmış ve yanına Abdülaziz adlı adamını katmıştır. Hoca Ali, Bursa'ya geldiğinde, Abdülaziz'e «Mahmud Gâvân'ın ticaret için verdiği akmişeden 877 pare kumaş teslim etmiş ve

kendisi Rumeli'ye gitmiş» tir. Daha sonraki vesikalar, bu ticaret ilişkilerinin sürekli olduğunu göstermektedir. Osmanlı kaynaklarında **Hâce-i Cihân** diye anılan Hoca Mahmud, 1479 yılında dört kişiyi kendisine vekil yapmış ve «envâ-i akmişe (kumaşlar) ve emtia verüp Rum diyarına (Osmanlı ülkesi) ticaret etmeğe irsal etmiş.» Bunlar, Arabistan yolu ile Bursa'ya gelmişler (biri yolda ölmüş, birisi de Bursa'da handa ölmüş). Kadı sicili, kalan malların güvenlik altına alınması hakkında işlemle ilgilidir. Hoca Mahmud'un 1481'de «diyâr-i Rûm'a ticaret için irsâl ettiği vekiller» başka kişilerdir. Bu vekiller, Mahmud Gâvân'ın ücretli adamlarıdır, başlarında bir **reis** vardır. Aralarından biri ölürse, ötekileri malları vekâletle kendi üzerlerine alırlar.⁽¹³⁾ İslâm vekâlet hukuğu Hindistan'da ve Osmanlı ülkesinde yürürlükte olduğundan bu ticaret güvenlik içinde yürümektedir. 16. yüzyılda Basra Körfezi ve Kızıldeniz yolu ile Hindistan'la faal bir ticaret görüyoruz. Özellikle Hindistan'ın en önemli pamuklu sanayi ve ihraç bölgelerinden biri olan Gücerat'la Osmanlılar arasında sıkı siyasi ilişkilerin⁽¹⁴⁾ temelinde bu ticarî bağıllık yatar. 1503-1508 yıllarında Ortadoğu ve Hindistan'da gezmiş olan Ludovico di Varthema,⁽¹⁵⁾ Calicut'ta «İran'dan, Yemen'den, Suriye'den, Türkiye'den» tüccarlar görmüştü. Gücerat'ta başka bir ticaret limanı olan «Kambay, bütün İran, Tataristan, Türkiye, Suriye, Magrib; Yemen, Habeşistan, Hindistan ve üzerinde halk yaşayan birçok adalara ipekli ve pamuklu kumaş göndermekte idi.» **Bender-i Rûm** (Rum, bu dönemde Osmanlı ülkesini göstermektedir) diye bilinen Diu'da Ludovico «sürekli olarak oturmakta olan dört yüz Türk tüccarı» görmüştü.⁽¹⁶⁾ Bu gözlemler, Osmanlı-Gücerat ticaretinin yerleşmiş sürekli niteliği hakkında kuşku bırakmaz.

Süleyman I dönemine ait olup fetihten önceki zamana ait bir bâc kanunnamesi Bağdad-Âna-Hit-Halep yolunun işlek bir ticaret yolu olduğunu gösterir. Bu kanunnâmede,⁽¹⁷⁾ Bağdad'dan gelen mallar arasında **bürüncük** ve **kasab** kumaşlarından söz edilir. Hint malı olarak çivit anılır. Keza Mısır, Halep ve Şam'dan gelen ipekli ve başka çeşit kumaşların da buradan geçtiği görülmektedir.

Basra körfezinde ve onu çevreleyen bölgelerde Osmanlılarla Portekizliler arasında 16. yüzyıl boyunca egemenlik için uzun çekişme döneminde, özellikle 1550'de başlayan Osmanlı saldırı siyaseti denizde başarısızlığa uğradıktan sonra, kendiliğinden bir

uzlaşma durumu ortaya çıkmış, Osmanlılar Hürmüz'de Portekiz egemenliğini fiilen tanıma gereğini anlamışlardır.⁽¹⁸⁾ Hindistan'la Basra, Halep arasında ticaretin canlanışına ait en kesin kanıt, Hürmüz'ün görülmemiş gelişimidir.⁽¹⁹⁾ Hürmüz, 16. yüzyıl ikinci yarısında, Basra-Bağdat-Halep ve İran ticaretinin bir antreposu halini almıştır. Halep pazarının 16. yüzyıl sonlarına doğru gelişimi, kuşkusuz, İran ipeği yanında Hürmüz ve Basra yolu ile gelen Hint malları ve bu arada pamuklu dokumalar ithalatının bir sonucudur.

1610 tarihinde Bağdat'dan Halep'e gelmiş olan 120 kişilik bir kervana ait Osmanlı kayıtları⁽²⁰⁾ konumuz için özel bir değer taşır. Bu kervanda en az on Hintli tâcir sayıyoruz. Kervan'da çeşitli menşeden tâcirler, Basra'dan Hint malları, yani çivit, Hint kumaşları ve itriyât getirmektedirler. Kervan'da Bağdat'lı ve İranlı tâcirler çoğunluktadır ve onlar da aynı çeşit mallar, yani başlıca çivit boyası ve kumaş (bu arada Lahür kumaşı) getirmektedirler. Ayrıca, biri konsolos beş İtalyan bu kervanda idiler ve külliye mal getirmekte idiler. Ölenlerden mirascısı olmayıp terekesi Osmanlı hazinesine ait olması gereken malları saptamak için işlem konusu olan bu kervan, tabii, bu yol üzerinde işleyen kervanlardan sadece biridir. Bu yolun, işlek bir ticaret yolu olduğuna ait başka kaynakların tanıklığı vardır. 1583'de Basra'dan geçen İngiliz J. Eldred⁽²¹⁾ aynen şunları yazmaktadır : «To this port of Balsara come monethly divers ships laden with all sorth of Indian merchandise, as spices, drugs, indice, and **Calecut cloth.**» (o zamanın İngilizce imlâsını sakladık). 1622'de Hollanda'lı Visnich'in Hürmüz'e gelen Hint malları listesinde,⁽²²⁾ Indus ırmağı ağzından, beyaz ve boyalı dokumalar (yilda sekiz gemi), Nagenâ'dan **calico** ve ucuz **bafta** pamuklu dokumaları (üç gemi) ve Chaul'dan çeşitli dokumalar sayılmaktadır. Hindistan'dan gelen malların en önemli bölümünü bu pamuklular oluşturmakta idi. Hürmüz'ün Şah Abbâs tarafından zaptı (1622) ve ticaretin sekteye uğramasından sonra Hristiyan gemileri, Hindistan'dan doğru Basra'ya gelmeye başladılar. Bağdat'ın İranlılar eline düşmesinden sonra Basra Paşa'sı İranlılara direndi ve çölden doğrudan doğruya Basra-Halep kervan yolunu kullanmaya başladı⁽²³⁾

Basra-Halep yolu, her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izlemiştir. Kervanların izlediği bir yol, Basra'dan Fi-

rat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ-Kubaysa (Hit Yakınında)-Kusûr-al-İhvân üzerinden Haleb'e varırdı. Bağdad'dan kalkan kervanlar ise Hit--Âna üzerinden giderdi. Çölde Arap bedevi saldırılarının azdığı dönemlerde, en emin ve çabuk yol nehir yolu ile kelekler üzerinde, Birecik veya Musul'a çıkıp oradan Haleb'e inmekti.⁽²⁴⁾

Öbür taraftan, Kızıldeniz yolu, 17. yüzyılda başlıca çivit boyası, kumaş ithalâtı ve Mokka'dan Yemen kahvesi ihracatı ile işlekliliğini sürdürecektir. Kahire, bundan sonra, Hint kumaşlarının Ortadoğu'da Basra gibi başka bir antreposu durumuna gelecektir. Safevilerin, İngiliz yardımı ile 1622'de Portekizlilerden Hürmüz'ü ve ertesi yıl da Osmanlılardan Bağdad'ı zaptetmeleri üzerine, Kızıldeniz yolu daha da önem kazanmış olmalıdır. Nihayet, değerli Pencâb Hint kumaşları ithalatında Kandihâr-İsfahan yolunun küçümsenemeyecek bir önemi vardır.⁽²⁵⁾ Bu yolu, özellikle İsfahanlı (Culfa) Ermeni tüccarı kullanırdı. Onlar, yalnız İran'dan Halep ve İzmir pazarlarına İran ipeği değil, aynı zamanda Acem ve Hint kumaşları getirmekte idiler.⁽²⁶⁾ Şunu unutmamalıdır ki, harp hali, İran-Osmanlı ticaretini tamamıyla engellemekte, özellikle Ermeni tâcirleri iki taraf arasında gidip gelmekte idiler. 1690'da İngiliz **East India Company**, Hindistan'la Osmanlı ülkeleri arasında ticaret yapan Ermeni tâcirlerine, Haleb ve Akdeniz yolunu bırakmalarını istediklerinde onlar, bu kârlı ticarettten vazgeçemeyecekleri yanıtını vermişlerdir.

Bir misâl : 1682-1692'de İsfahan'dan Hindistan'a ve Tibet'e giden Hovhannes'in ticari faaliyetine ait ayrıntıları biliyoruz. O, Surat ile Basra ve İsfahan arasında özellikle kumaş, çivit ve pamuk ticareti ile uğraşıyordu. Bir aralık İzmir'de de bulunmuştu.

(Venedik balyosunun tahminlerine göre,⁽²⁷⁾ Hindistan ticaretinden yalnız Padişah'ın hazinesi yılda yarım milyon altın gelir sağlıyordu).

Hindistan, İran ve Osmanlı ülkeleri arasında, Akdeniz ticaretinde Yahudilerinkine benzer bir rol oynayan Ermenilerin, bu dönemde başarısı herşeyden evvel bu memleketlere yayılmış Ermeniler arasında yakın ilişki ve kredi olanakları ile açıklanmalıdır. Ermeni toplulukları, Osmanlı ticaret merkezlerinden Venedik'e ve Lehistan'da Lvov'a kadar yayılmışlardı.⁽²⁸⁾ Onlar Ak-

deniz ticaretinde sonraları kazandıkları durumu, önceleri Hindistan ve İran ticaretinde başarmışlardı. 1647'de Manisa'da «Acem Ermenilelerinin» pamuklu kumaşları ithal edip hanlarda satarak rekabetlerinden yerli bezzâzlar kaygılanmış, şikayetlerini Padişaha kadar duyurup bu durumun önlenmesini istemişlerdi.⁽²⁹⁾ Hint-İran-Osmanlı ticaretinde, Ermeniler kadar olmamakla beraber, Hintli tüccarın da faal olduklarını unutmamalıdır. Osmanlı ülkelerinde Müslüman Hintlilerin iş yapmaları karşısında İran'da büyük para işlerinde Hindûlar üstün durumda idiler. Tavernier (1632) İsfahan'da 12.000 (?) Hintli **banyan**'dan söz eder. Bu dönemde, Hindistan'ın denizaşırı ticaretinde, özellikle pamuklularda merkez olan Surat'ta birçok Arap ve Türk tüccarının da faaliyetinden söz edilmektedir.⁽³⁰⁾ Yukarıda 1610 kervanına ait kayıtlar bunu doğrulayacak niteliktedir.

Osmanlıların Hint şalları ile beraber ince lüks Hint pamuklularına (**dülbend** ve **bogasi**) büyük rağbet göstermeleri, ithalâtın artması, 17. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ekonomisinde bir bunalımın başlangıcı gibi görünüyordu. Durum, Osmanlı yönetim çevrelerinde, daha bu dönemde, bir kaygı doğurmuştur.

Büyük Osmanlı tarihçisi Mustafa Naimâ (öl. 1716) şu sözlerle⁽³¹⁾ bu kaygıyı yansıtmaktadır: «Hind meta'larına bu kadar hazine emvâl gider, Hindiler memâlik-i Osmâniyyeden bir şey almazlar ve lâzımları dahi değildir. Bunlardan gümrük alınmak fâidesi, zımnında olan zarar-i manevîye değmez. İradları çok, bilâd-i âharâ adem-i ihtiyaçla masrafları yok menzilesinde olmakla, dünyanın malı Hind'de ve kahvesi sebebi ile Yemen'de cem'olup mutemevvilleri Karûn'a muâdil olmuşlardır». Naimâ'nın asıl tenkit ettiği nokta, lüks eşya ithal edilerek «memleketin nukûd ve emvâli ol meta' sebebiyle âhar memlekete» gitmesidir. «Ekseriyâ kendi memleketinde hâsıl olan tuhaf-i emtiaya rağbet etmek lâzımdır ki, mâl (para) memleketinden hariç yere dağılmaya. Alınan gümrükler âidesi devlete fâidedir diyenler cevap veririz ki, memâlik-i sâireden emtia getirip furuht edenler aldıkları meblağı bilâd-i İslamiyye mahsûlünden kendülere lâzım eşyaya verirlerse, devri dâim akça yine memlekette kalmış olur. Bu surette defeâtla alınan gümrük fâideden addolunur.»

Hindistan'la ticarete, o tarafa fazla altın ve gümüş akımı çoktan beri bilinen yapısal bir ekonomik olaydır.⁽³²⁾ İngiliz East

India Company idarecileri, 17. yüzyılda, Yakın-Doğu'nun bu bakımdan **passif** durumuna kuvvetle parmak basmışlardır. Bu dönemde, Kızıldeniz ve Basra'ya, Hollanda ve İngiliz aracılığı ile gelen Hind ve Güney-Doğu Asya ürünleri (Hint pamukluları ve şalları yanında özellikle baharat, boyalar) karşılığında, burada kâr getiren mallar bulmak güçtü. İran, ipek ihracı ile bunu büyük ölçüde karşılayabiliyordu.⁽³³⁾ Fakat Basra'nın hurması, Mokka'nın kahvesi ve Arap atları dışında uygun ihraç malı bulunmıyordu. Bunun sonucu ortaya çıkan açık, altın ve gümüş ile ödeniyordu. 17. yüzyılda kumaş ithali yapan Osmanlı ithalâtçı tüccarbezâz'ların terekelerinde büyük miktarda nakit para, özellikle altın, riyal ve esedî guruş bulunması sırf bir rastlantı olmalıdır.⁽³⁴⁾

Özetle, Hindistan-Ortadoğu ticaretinde 17. yüzyıldaki gelişmeye paralel olarak, büyük ticaret ve para devir hareketinin, Naimâ'nın dediği gibi «Karûn gibi» zengin Hintli tüccar kapitalistlerden-aynı zamanda Ermenilerden-bir gurubun ortaya çıkmasını sağladığı ortadadır. Herhalde Avrupa'dan önce Osmanlı pazarı, Hint pamuklu kumaş ihracatı için esas pazar olmuştur. 1690'a doğru İngiliz **East India Company** ajanları, Ortadoğu'ya gönderilen pamukluların Avrupa'ya giden miktarın dört katı olduğunu bildirmektedirler.⁽³⁵⁾ Malûmdur ki, 17. yüzyılda Hint pamukluları Ortadoğudan sonra Avrupa pazarlarını da istilâ edecek, bu hareket bir bunalım dönemi ve ardından batı Avrupa memleketlerinde pamuklu sanayiinin yükselmesine yol açacak ve nihayet 18. yüzyıl ikinci yarısında geniş pazarlar için massiv üretim yapma gereği, bu sanayide mekanik yöntem ve araçların uygulanması ile batıyı büyük sanayi devrimine götürecektir.

Merkantilist Avrupa'nın, Hint pamuklularının istilâsı karşısında reaksiyonu Osmanlılarınkinden çok farklı olmuştur. 17. yüzyıl ortalarından başlayarak Fransa ve İngiltere'de ilkin yüksek sınıflar, sonra halk yığınları arasında pamuklu dokumalar moda olup büyük bir talep ortaya çıkınca, yünlü, ipek ve keten dokuma sanayii güç duruma düşmüş, onların baskısı ile pamuklu kullanımına karşı yasaklar konmuş, ithalâta ağır gümrük tarifeleri uygulanmış, fakat nihayet 18. yüzyıl ortalarında himayecilere karşı «economist»ler davayı kazanmışlar, pamuklu ithalâtı üzerindeki önlemler hafifletilmiş, yerli pamuk sanayii teşvik edilmiş ve desteklenmiştir.⁽³⁶⁾

17. yüzyılda Hollanda'dan sonra İngiltere'de de Hint pamuklu ithalât ve ticareti temel ticaret kollarından biri halini almıştır. 1650-1750 döneminde İngiltere'de Hint pamukluları, özellikle kibar sınıf için ince müslinler, **chintz** (Türkiye'de çit diye bilinen iyi kalite basmalar, **calico** denen nisbeten ucuz pamuklular, **Masulipatam, Dakka, Gücerat, Bengal** lüks pamukluları, İngiliz **East India Company**'nin bütün ticaretinin dörtte üçünü oluşturuyordu.⁽³⁷⁾ 1680'lerde İngiliz kumpanyası ithalâta bir buçuk milyon parça üzerine fırlayarak rekor bir düzeye çıktı. Bundan sonra yasaklara ve kısıtlayıcı önlemlere rağmen, Hint pamukluları piyasaya hâkim oldu.

Osmanlılar bu dönemde, özellikle İzmir'den gönderilen Anadolu pamukluları ile, Asya'dan Avrupa'ya büyük pamuklu ihraç hareketine katıldılar. 1700'de Fransa'ya 314.000 Fransız lirası olan Türk pamuklu ihracatını, üç yıl sonra yasaklar gevşetince, üç milyon liraya çıkmış buluyoruz.⁽³⁸⁾ Bu Türk-Arap pamuklular listesinde şu adları tanıyabiliyoruz : **Kilis, Mardin, Diyarbakır, Hama, Anteb, Antakya, Halep, Kudüs, Şam** bezleri, **bogasi (boucassin), kutnu (kutni), beledi** çeşitleri⁽³⁹⁾ Bu listede, Osmanlı sanayiinin Hint, Acem taklitleri, basma, müslin ve **indennes**'leri de anılmalıdır. Orta Amerika'da plantasyonlarda esirlere giydirilen ucuz, kaba ve sağlam mavi pamukluların büyük bir kısmı, o zaman Osmanlı topraklarından gidiyordu. Keza, Marsilya boyahânelerinde boyanan batı Anadolu ham pamukluları, oradan İspanya'ya ihraç edilmekte idi.⁽⁴⁰⁾ İzmir'in 17. yüzyıldan başlayarak, öteki ihraç merkezlerini, bu arada Halep'i geride bırakarak, imparatorluğun en önemli ihraç limanlarından biri haline gelmesi, özellikle pamuk ve pamuklu ihracatındaki bu gelişme bağlıdır.⁽⁴¹⁾ Serez-Selânik ve Tesalya bölgesi ise, 18. yüzyıl ikinci yarısında Orta-Avrupa'ya, özellikle Almanya ve Avusturya'ya yaptığı büyük pamuk ve pamuk ipliği ihracatı ile görülmemiş bir ekonomik gelişme dönemine girecektir⁽⁴²⁾

Hint pamukluları, Osmanlı pamuklu sanayiini çöküşe götürmemiştir; 19. yüzyılda Avrupa pamuklu istilasına karşısındaki çöküntüye benzer bir durum görülüyor. 17. ve 18. yüzyıllarda Türkiye, ana sanayi kolunda, yani pamuklu sanayiinde büyük iç pazara egemendir. Türk ustaları, hiç olmazsa bazı çeşitlerde, Hint mallarını taklit ederek doğu rakiplerine karşı başarılı olmuştur. Özellikle bogasi ve bezde; Türk pamuklu sanayii o za-

man hammadde ve emek bakımından rekâbet olanaklarına sahip görünmektedir.

1650-1750 arasında Hindistan'ın, dünyanın bir numaralı pamuklu üreticisi ve ihracatçısı durumuna gelmesi başlıca iki faktörle açıklanır: emek mâliyetinin düşüklüğü, hammaddenin yerinde üretimi ve ucuzluğu⁽⁴³⁾ Bunun yanında, zerâfet ve moda da önemli bir rol oynamıştır. Hint pamukluları, özellikle müs-lin (**dülbend**) ler, boyanmış ve basma pamuklular, çekici desenleri ile Ortadoğu alıcısını, sonraları Avrupalıları büyülemiştir. Çoğu zaman moda, fiyat faktörünü ikinci plana düşürmüştür. Osmanlı ülkesine giren Hint pamukları genellikle lüks ve çok pahalı çeşitlendendi. Hindistan'da şüphesiz ilkin sarayın ve yüksek tabakanın talebi etkisiyle, renk, desen ve dokuma teknolojisinde büyük ilerlemeler olmuş, Hint lüks dülbendleri ve basmaları eşsiz bir kalite üstünlüğüne erişmişti.⁽⁴⁴⁾ Öbür taraftan Hint pamuklularının başka memleketlere bakarak ucuzluğu, daha 14. yüzyılda, İslâm dünyasını dolaşan Arap seyyahı, Ibn Battuta'nın gözüne çarpmıştır.⁽⁴⁵⁾ Pazar koşullarını rasyonel bir biçimde inceleyen İngiliz **East India Company** ajanları ve bunların gözlemlerine dayanan ekonomi tarihçileri, Hint pamuklu sanayinin olağanüstü gelişme ve yayılışını, temelde asgari fiyat farkı (**price differential**) ile açıklamaya çalışırlar ve başlıca işçi gündeliği indeksi üzerinde dururlar.⁽⁴⁶⁾ Bu nokta bizim için önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğundaki gibi Hindistan'da da pamuklu sanayinin temeli pamuk ipliği yapımıdır. (17. yüzyılda Dakka'da 25 bin dokumacıya karşılık 80 bin iplikçi vardı. Bu iplikçilerin büyük bölümü de kadındı).⁽⁴⁷⁾ Genellikle, pamuk ipliği üretiminde büyük işçi kitlesini, emeğini en ucuza arzeden şehir fakir halkı ve özellikle kadınlar ve çocuklar veya şehre yakın köylü halk oluşturur. Öbür taraftan harcıâlem ucuz pamuklulardan kalan kâr (**profit margin**) çok az olduğundan, emeğin azami uzunluğu en önemli faktör halini alır. Chaudhuri'ye göre (241-47), Hindistan'da pamuklu sanayii **kast** içindeki guruplara göre örgütlenmiştir ve küçük kasabalara ve köylere yayılmış halde son derece dağınıktır. Eksilmeyen büyük işsizler yığını, bu sanayi için daimi ucuz emek sağlar. Bu sistemde, ihracatçı büyük tüccar, işçi ile uzak pazar arasında ilişkileri düzenleyen ve örgütleyen vazgeçilmez temel elemandır. Fakat köylü-işçi ile bü-

yük tüccar arasında toplayan gezginci tüccar ve başka aracılardan oluşan geniş bir örgüt vardır. Tüccar, köylüye, İslam hukukunda dikkatle düzenlenmiş olan **salam (selem)** kurallarına göre, avans verir ve kendisine bağlar.⁽⁴⁶⁾ Böylece, işçi kredi ve ürettiği mal için pazar garantisi sağlamış olur. Fakat öbür yandan, bu sistemde gezginci tüccar veya aracı, işçinin içinde bulunduğu zaruret halinden yararlanır ve gündeliği asgari düzeyde tutma olanağını bulur. Hindistan'da 18. yüzyılda, Avrupa'dan pamuklu için gelen büyük talep karşısında **salam** sistemi yerine parçacı ev sanayii (**verlagssystem**) ve nihayet gündelikçi işçi sistemi gelecektir. Emek üzerinde tüccar kontrolü gittikçe daha kuvvetlenecektir. Her üç sistemde de tüccar, pazar ile işçi arasında fiyat mekanizmasının işlevinde hâkim elemandır.

Yukarıda işaret ettik ki, **East India Company** ajanları, emek maliyetini, üretim maliyet hesaplarında çoğu zaman en önemli eleman olarak ele alırlar. Emek maliyeti ise, temel beslenme maddeleri, pirinç ve buğday fiyatlarındaki dalgalanmalara bağımlıdır. Bu maddeler genellikle Avrupa fiyatlarından çok aşağıdadır. Böylece, Hindistan koşulları, pamuklu el-sanayiinde gündeliği en aşağı düzeyde tutabilmekte ve dış pazarda - yani emeğin çok daha pahalı olduğu yerlerde - rekabet olanağını kaldırmaktadır.

Osmanlı pamuklu sanayii, piyasayı kontrol altında tutmakla beraber bazı Hint pamuklularında özellikle lüks dülbendlerle rekabet olanağı bulamamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda yalnız yüksek tabaka arasında her zaman alıcı bulan çok pahalı lüks dülbentler değil, ucuz Hint basmaları ve Hint pamuk ipliği de Osmanlı pazarında tutunmuş bulunuyordu. Bunda, kullanılan pamuk kalitesinin üstünlüğü, renk ve desen nedeniyle çekicilik, lüks ve moda faktörü önemlidir. Bunun dışında, bir açıklama bulmak için, Osmanlı ülkesinde emeğin maliyetini de hesaplamak ve karşılaştırmak gerekir. Osmanlı ihtisâb defterleri, kadı sicillerinde nafaka tayinleri böyle bir incelemeyi olanaklı kılmaktadır. Böyle bir karşılaştırmanın sonucunu bekliyerek o zaman Osmanlı emek maliyetinin Avrupa'dan aşağı, fakat Hindistan'dan yüksek olduğu düşünülebilir.

Son olarak şu noktayı da belirtelim ki, Hint pamuklu sanayii, kuşkusuz, tüccarın kontrolü ve örgütlemesi sonucu olarak,

pazar talep koşullarına uyabiliyordu. Osmanlı pazarında rağbette olan bazı pamuklu çeşitlerinin, aynı adla (**alaca, kutnî** vb.) Hindistan sanayiinin başlıca yapım ve ihraç malları arasında yer aldığını biliyoruz. Bu bir raslantı değildir. Fakat aynı zamanda Anadolu pamuklu el sanayii, Hint pamuklularının taklitlerini yapmakta gecikmeyecektir. İki memleket arasında sosyal koşullar, örgütlenme ve teknolojiye benzerlik ve akrabalık vardır. Bir misâl olmak üzere, Yakındoğu'da moda olan üzeri kâğıt gibi çirişle parlatılmış pamuklu çeşidini -ki Abbasiler dönemine kadar götürülebilen bir gelenektir.-⁽⁴⁹⁾ Avrupa zevkine uymadığı halde, Ortadoğu pazarı için Hint sanayii geniş ölçüde üretiyordu. Osmanlı sanayiinde pamuklular, bunun için **cendrehâne** (veya **mengenehâne**)'lerde cendereden geçirilirdi. Biz aynı teknolojiyi Hindistan'da buluyoruz.

Hindistan'dan İthal Pamuklu Çeşitleri

Aşağıda Osmanlı kaynaklarından çıkardığımız listeler (bak. Çizelge III-V), bazı pamuklu çeşitlerinde Hint mallarının Osmanlı pazarında tutunmuş olduğundan, özellikle dülbend (müslin) lerde bu pazara hakim olduğundan söz etmemizi haklı kılar.

I. Edirne, 1543-1659

1543-1659 yılları arasında Edirne'de ölmüş olan 19 bezzazın stokları içinde ve terekesi kayıtlı 175 kişinin ev eşyası arasında^(50a) Hint menşeli şu pamuklu kumaşları buluyoruz :

ÇİZELGE III

		Fiyat (Akça)	Tereke Def. Sahife
Destâr-ı Kanbil (1554)	(adedi)	80	129
Kutnî Hindî Laciverdi (1568)		230	138
Peşgir-i Hindî (1569)		20	
Hindî makrama (1572)		15	
Bihâri dülbend (1637)		300	270
Ser-Hindî (1637)	(topu)	360	271
Lekepürü (Lakapûri) beyaz bogasi (1637)		600	271
Çit (1637)		180	271
Ferespidi (Firûz-pûri) (1637)		300	271
Bihâri dülbend (1641)		200	306
Kayyim-Hâni dülbend (1641)		320	306
	(değirmisi :	15	
Bayrâm-pûri dülbend (1641)		50	306
Ser-Hindî makrama (1641)		20	306
Lekepûri (Lakapûri) bogasi (1641)		250	307
Pafta bogasi (1641)	(değirmesi :	15	307
Hindî iplik (1641)	(okkası)	100	325
Hindî yorgan (1596)		150	335
Hindî kuşak (1596)		70	336
Hindî kırmızı bogasi (1596)		200	336
Dapul alacası (1651)		225	353
Kabûlhane dülbend (1658)		150	406
Çit (1658)		120	406
Kayyim-Hâne dülbendi (1658)		213	407
Kabûlhane dülbendi (1658)		170	407
Kırmızı Keşmir Şal	(yün)	1530	430

II. Basra, XVI. Yüzyıl

1551 ve 1575 Basra tahrir defterleri,^(50b) Basra Körfezi bölgesinin Osmanlı-Hint ticaretinde oynadığı rol üzerinde önemli ve güvenilir kaynaklarımızdandır. Bu defterlerdeki kanunnâmelere göre, Hindistan'dan gelen başlıca eşya şunlardır :

Dokumalar : Dülbendler, bu arada dülben-i hâssa, bayrâmi bez, mi'cer-i Hindî (Hint örtüsü) «vesair akmîşe», Bayrâmi âlâ ve harçialem olarak iki kalite ithal olunur. Beyaz bayrâmi ve mi'cer-i Hindî Basra'da boyahanede siyaha boyanır, buradan gemi ile başka taraflara gönderilir.

Hindistan'dan Basra'ya pamuk da ithal olunur ve burada oldukça önemli bir pamuklu sanayiine vücut verir. Basra'da pa-

muğu atmak ve temizlemek için büyük bir **penbehâne** vardı. Bu **penbehâne**'de alınan resim 1551'de 16,983 akçadan 1575'de 135,232 akçaya yükselmiştir. Basra, Katif ve Bahreyn'de yapılan pamuklular öteki Osmanlı bölgelerine ihraç olunmakta idi. Özellikle Katif'te kirbâs, destâr, bez ve alaca olarak çeşitli pamuklu kumaşlar dokunmakta ve ihraç edilmekte idi. Katif'in mavi bezi, kadınların başlarına örttükleri **bürüncük** meşhurdu (Mavi boya için çivit Hindistan'dan ithal olunmakta idi). Bahreyn'in dülbendleri de meşhurdu. Basra'ya karadan yani Osmanlı topraklarından ve İran'dan da pamuk ve dülbend geldiği kanunnâmede yazılıdır. Hindistan'dan Basra'ya ithal olunan öteki malların başında baharat, çivit (Arapça nil), demir, çelik (pülâd) gelmektedir. (1630 larda Tavernier, V. Monteil yayını, Paris 1970, 28, Şam çeliği diye tanınan çeliğin aslında Hint çeliği olduğunu açıklar).

Basra'ya Nacd ve Al-Hasâ yolu ile kumaş ve çivit ithal edildiği de kayıtlıdır. Hint menşeli mallar Mekke'den çöl yolu ile geliyordu. Hürmüz ve Hindistan'dan gelen gemiler eşyalarını ya Basra'ya çıkarır, yahut transit olarak Bağdad'a giderlerdi. Basra, civar bölgelere, Cezair, Huvayza, İran'a (Dizful, Şuştar) Hint mallarının dağıtım merkezi rolünü oynamakta idi. Kanunnâmede, Basra'dan Hürmüz'e at ihraç olunduğu kayıtlıdır. Basra'nın ihracatı arasında mazı, camus derisi, hurma, piriç, kına, kızıl boya ve deve sayılmaktadır. Gücerât pamuklu sanayi Arabistan'dan ithal edilen kızıl kökboyaya bağımlı idi. Deve, İran'a ihraç olunurdu. Hindistan'a buradan giden malların en önemlisi kuşkusuz at idi.

Basra gümrük mukataaları iç ve dış ticaret genişliği üzerinde bir fikir verebilir (akça hesabı ile : 1 altın = yaklaşık 60 akça)

	<u>1551</u>	<u>1575</u>
Hürmüz ve Hindistan'dan gemilerle gelen mallardan	1,394,799	1,150,583
Şattularab'tan küçük gemilerle gelen mallardan (hurma, piriç, hububat, sevezât, balık vb.)	547,269	749,338

Hürmüz-Hindistan gümrüğünün azalmasına karşılık bölge ticaretinden elde edilen gümrük geliri artmıştır. Hint malların-

dan gelen gümrük geliri, 19-23 bin altın, azımsanmıyacak bir miktardır. Unutmamak gerekir ki, Hint mallarının büyük bir bölümü Bağdad'a transit geçmekte Basra'da gümrük ödenmemekte idi.

Basra bölgesi İran ile deniz ve kara yolu ile geniş ölçüde ticaret yapmakta idi. İran'dan Basra'ya ithal edilen mallar şunlardı :

Dokumalar : Pamuklular

Davrak mavi kirbası
Isfahan bezi (mavi ve beyaz)

İpekliler

Kemhâ
Mahâzim-i Yazdi
Siyah Yazdi
Kaftan
Kuşak
Futa (peştimal)
Mulla (beyaz kadın baş örtüsü)
Halı (haliçe)
Keten
Yün İpi
Yapağı

(Bu mallar Bandar ve Şuştar yolu ile geliyordu)

Öteki Mallar : Pamuk

Arpa, buğday
Kuru meyveler (fındık, ceviz, incir, kuru üzüm,
fıstık)
Koyun
Şiraz'dan yay ve gülâb.

III. İstanbul Pazarı, 1640

Yalnız pahalı keşmir şalları (1640 narh defterinde fiyatı 1600 akça) ve ipeklileri değil, Hint ince pamukluları da Osmanlı seçkin sınıf arasında değerli hediyeler olarak alınıp verilmekte idi. Bu görenek, bu kumaşların lüks sayıldığını gösterir. 1547'de

eski Zebid (Yemen) valisi Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelirken Padişah'a getirdiği Hint menşeli eşya arasında şunlar sayılmaktadır (Başveکہlet Arşivi, Fekete tasnifi, 345) : **Kemhâ-i Hindî, kutnî-i Hindî, Hindî alacadan peşgir, beyaz bayrâmî**. Bir saray hazine mevcudu yoklama defterinde (**Arşiv Klavuzu**, II, İst. 1940, vesika 21), hazinedeki değerli eşya arasında **Hint ridâsı** (perde) dikkati çeker. 1640 tarihli bir narh defterindeki liste bize, bu tarihte İstanbul'da yerli ve ithal kumaşlar, bu arada pamuklular üzerinde tam ve sistemli bilgi vermektedir. Bu liste, ölçü ve fiyatları da verdiğinden son derece değerli bir kaynaktır. Aşağıdaki listede, yerli ve ithal malı bütün bogasi ve dülbend çeşitlerini ayrıntılı bilgileri ile veriyoruz. Renk ve desene göre birçok adlarla anılan pamuklular aslında **dülbend (tülbent)**, **bogasi** ve **bez** olarak başlıca üç kategoride toplanmıştır. Şehir ve köylerde pamuklu dokuyanlar, **cullah** (culah, çulah veya çulha şekilleri daha yaygın) ve **bogasici** olarak ayrılır. Cullahlar, kaba bez dokuyanlar, bogasiciler ise ince kalite pamuklu dokuyanlardır. XIV. yüzyılda İlhanlılar döneminde yazılmış bir kaynak,⁽⁵¹⁾ **mermerî, kutni** ve **kirbâs** olarak başlıca üç çeşit pamukludan söz eder. Kirbas (Sanskrit dilinden : karpasi) kaba pamuklu için Arapça ve Farsça'da yerleşmiş bir sözcüktür ve 15.-16. yüzyıl Osmanlı kayıtlarında da sık sık kullanılır. Bunun yerine sonraları, bez kelimesi yerleşmiştir. Aşağıdaki listeye kaba pamuklu çeşitlerini (bezleri) almadık. Keza, çoğu zaman pamukludan yapılan yorgan, makrama (mahrama), kavuk, takye, peştimal, hammam havlularını koymadık. Bu gibi mallarda yerli pamuklular egemendir. Lüks yorganlarda bazen Hint dokumaları kullanılır. Kaba pamuklular tamamıyla yerli malıdır. (Narh defteri, bu bezlerin menşesini çoğu zaman gösterir : İstanbul bezi, Akşehir bezi, Soma bezi, Edremit bezi, Nazilli bezi, Mısır bezi, Çine çenberliği, Akhisar bezi, Yorganlarda Kayseri bogasisi, Bilecik dolaması, Urla beledi, yastıklarda Kastomunu, Tire, Haleb pamukluları kullanılır. Peşgirde, Sırfica ve Tire pamuklusundan söz edilir).

ÇİZELGE IV

Çeşitli Kalitelere Göre 1640 Narh Fiyatları (Akça Olarak)

Pamuklu Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)	Ednâ (Aşağı Kalite)	1640'da 1 Flori Altın = 120 Akça 1 Kâmil Guruş = 80 Akça Narh Verilmiştir. 1637'de 1 Altın 250 Akçaya Çıkmıştı.
Boğası'lar				
Beyaz Lakapûri (topu)	400 zirâi : 25	360 zirâi : 23	—	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ, evsatı 15 zirâ
Beyaz Bayrâmi (topu)	320 zirâi : 26.5	—	—	Eni 1 zirâ 5 rub', boyu 12 zirâ,
Lakapûri, Cihângir (topu)	460 zirâi : 26	—	—	Eni 1.5 zirâ, boyu 17.5 zirâ
Lakapûri, acem al ve gülgünü	160 zirâi : 26	—	—	Eni 6 zirâ, 3 rub', 1 gireh, boyu 6.5 zirâ
Lakapûri, heft - renk	155 zirâi : 25	—	—	
Beyaz Ferespûri, acem	195 zirâi : 12	—	—	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 16 zirâ
Ferespûri (Feroz - pûri veya Firûz - pûri)	—	173 zirâi : 11	—	Boyu 15 zirâ 6 rub' 1 gireh
Ferespûri acem, heft - renk	135 zirâi : 12.5	—	—	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 11 zirâ
Beyaz Semâni Acem	320 zirâi : 29	—	—	Eni —, boyu 11.5 zirâ 3 rub' 1 gireh

ÇİZELGE IV
(Devam)

Pamuklu Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)
Beyaz Hayrâbâdi Acem	295 zirâi : 17	—
Hayrâbâdi, Heft - renk	140 zirâi : 17	—
Hind bogası, beyaz	330 zirâi : 17	—
Hind bogası, Heft - renk	170 zirâi : 16.5	—
Hamid bogası, beyaz isperek	140 zirâi : 18.5	120 zirâi : 8
İsperek neftisi Hamid bogası	165 zirâi : 21	130 zirâi : 16
Beyaz Borlu bogası	115 zirâi : 9	—
Heft - renk, Hamid ve Borlu bogaları	120 zirâi : 10.5	—

Ednâ (Aşağı Kalite)	1640'da 1 Flori Altın = 120 Akça 1 Kâmil Guruş = 80 Akça Narh Verilmiştir. 1637'de 1 Altın 250 Akçaya Çıkmıştı.
—	Eni 1 zirâ, 1 rub', boyu 17.5 zirâ
—	Eni 1 zirâ, boyu : 8.5 zirâ
—	Eni 1 zirâ, boyu 8.5 zirâ zirâ
—	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 19 zirâ
100 zirâ : 14	Âlâsı : eni 1 zirâ 1 rub, boyu 7 zirâ
112	Tonluk : eni 1 zirâ 1 rub' gi- reh, boyu 7.5 zirâ
—	Evsatı : eni 1 zirâ, boyu 7.5 zirâ. Aslında boyu 8.5 zirâ imiş, üç ay mehil verildi, yine aynı boyda yapılması için.
—	Kaftanlık : eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
—	Eni 1 zirâ 1 gireh

ÇİZELGE IV
(Devam)

Borlu isperek neftisi	147	
Kırmızı Diyarbakır bogası	220	200
	zirâi : 22	zirâi : 20
Tekatin Diyarbakır benzeri kırmızı bogası	140	—
Kastamoni kırmızı bogası	133	120
		zirâi : 12
Musul bogası, beyaz	500	—
	zirâi : 24	
Musul bogası, siyah	200	—
	zirâi : 29	
Musul benzeri Hamid siyah bogası	110	—
İstanbul siyahı	500	—
Borlu bogası, Heft - renk	109	—
	zirâi : 9	
Borlu bogası, mâi	113	—
	zirâi : 8.5	
İstanbul bogası, mâi	92	—
	zirâi : 8	
Borlu bogası, al	140	—
	zirâi : 13	
Borlu bogası, nebâti	zirâi : 9.5	—
Manisa bogası	zirâi : 11	—

—	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
—	Âlâsı : eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 10 zirâ
—	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
110	Eni 1 zirâ, boyu 10 zirâ
zirâı : 11	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 21 zirâ 2 rub'
—	Boyu 7 zirâ 1 rub',
—	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 7.5 zirâ
—	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
—	
—	
zirâı : 12	Eni 1 zirâ 1 gireh,
—	Boyu 11.5 zirâ
zirâı : 10.5	

ÇİZELGE IV
(Devam)

Pamuklu Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)
Manisa isperék neftisi	180 zirâi : 23	—
Manisa nar neftisi	165 zirâi : 15	—
Musul Kırmızı bezi	zirâi : 30	—
Beyaz Mardin bezi	230 zirâi : 11	—
Denizli beyaz bogası	zirâi : 25	—
İstanbul beyaz bogası	zirâi : 6.5	—
İstanbul heft - renk bogası	zirâi : 7	—
Hindî Burûci beyaz bogası	600 zirâi : 31	—
Beyaz Bâfta bogası	zirâi : 14	—
Beyaz İstanbul astarı	zirâi : 4	zirâi : 3.5
Mâi İstanbul astarı	zirâi : 4	—
Nebâti İstanbul astarı	zirâi : 3.5	—
Borlu beyaz balta-sapı bogası	zirâi : 8.5	zirâi : 8
Borlu beyaz baltasapı heft - renk	zirâi : 9.5	zirâi : 9
Kıbrıs astarı	zirâi : 5	—
Mısır mendil alacası	180	150

Ednâ (Aşağı Kalite)	1640'da 1 Flori Altın = 120 Akça 1 Kâmil Guruş = 80 Akça Narh Verilmiştir. 1637'de 1 Altın 250 Akçaya Çıkmıştı.
—	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 6 rub'
—	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 11.5 zirâ
—	Eni 1 zirâ 1 rub'
—	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 22 zirâ
—	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 8 zirâ,
—	Boy 11.5 zirâ
—	—
—	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 20 zirâ
—	Eni 7 rub', boyu 14 zirâ
zirâi : 3	Eni 7 rub'
—	—
zirâi : 7	Eni 1 zirâ, boyu 11.5 zirâ
zirâi : 8	—
—	Eni 7 rub'
130	Eni 6 rub', boyu 12 zirâ

ÇİZELGE IV
(Devam)

Kentüm Hindi alaca bogası	340	—
Manisa alacası	130	—
Ibn - Baba alacası	100	80
Beğşehri alacası	70	—
Tire alacası	60	—
Dülbend'ler		
Mutalla bi - misil	1600	—
Rakinbidi	1000	800
Süsi - mutalla	1200	—
Süsi - Ferhâdi	700	—
Hammâmi - mutalla	800	
	değirmisi : 80	
Şerbeti	720	—
	değirmisi : 48	
Kenârlı muhker	325	
	değirmisi : 25	
Muhker kenarlı Ferhâdi, ke- sim harci	640	—
	değirmisi : 42	

—	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 8 zirâ
70	Eni 6 rub' 1 gireh, boyu 12 zirâ
—	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 6 zirâ
50	
1200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 24 zirâ, ağırlığı 116 dirhem, «Pa-dişah'a lâyıık» en eyisi
—	Eni 1 zirâ 1 rub' 1 gireh, boyu 18 zirâ, ağırlığı 107 dirhem
—	Eni 1 zirâ 3 rub', 16 değirmi boyu 22 zirâ
—	Eni 1 zirâ 1 gireh, 18 değirmi ağırlığı 102 dirhem, boyu 20.5 zirâ
450	Eni 2 zirâ, boyu 20 zirâ, 240 dirhem, 10 değirmi , ednâsı :
değirmisi : 35	eni 1.5 zirâ 13 değirmi
—	Eni 1 zirâ 3 rub' 1 gireh, boyu 21 zirâ, 15 değirmi
—	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 18 zirâ, 13 değirmi
—	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 18 zirâ, 15 değirmi

ÇİZELGE IV
(Devam)

Pamuklu Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)
Mutallâ Raksindi	480	440
Mermerşâhî	1400 değirmisi : 80	1000 değirmisi : 50
Renkli mutallâ	300	280
Hâssa kebîr	1400 değirmisi : 80	
Hâssa destâr meyâne	1040 değirmisi : 55	400 değirmisi : 20
Destâr-i tensûh, kırmızı uclu	900 değirmisi : 30	—
Şahgûl Ferhâd-Hâni	360	320

Ednâ (Aşağı Kalite)	1640'da 1 Flori Altın = 120 Akça 1 Kâmil Guruş = 80 Akça Narh Verilmiştir. 1637'de 1 Altın 250 Akçaya Çıkmıştı.
540 değirmisi : 30	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 18 zirâ 100 dirhem, 15 değirmi Eni 1.5 zirâ 1 gireh, boyu 30 zirâ, 150 dirhem, 18 değirmi Evsatı : eni 1 zirâ 3 rub', 1 gireh boyu 29 zirâ, 20 değirmi Ednası : eni 1 zirâ 2 rub', 1 gireh, boyu 23 zirâ, 18 değirmi
260	— Eni 1 zirâ 5 rub' 1 gireh, bo- yu 31 zirâ, 18 değirmi Eni 1 zirâ 5 rub', boyu 26 zirâ, 18 değirmi Ednası : eni 1 zirâ 2 rub', bo- yu 26 zirâ, 20 değirmi
—	30 değirmi
280	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ 15 değirmi

ÇİZELGE IV
(Devam)

Destâr-i Bihâri mutallâ	260	220
Destâr-i Kayyim - Hâni kesim harcî	400	300
Mendceri (?) dülbend	200	180
Bihâri destâr-ningül bir ucu mutallâ bir ucu Ferhâdi	200	—
Agabanu destâr	330	280
Behrâm - pûri, harc-ı âlem al Hindi dülbend	400	260
Şir - Şeker (?)	1000	600
Meselpatan, harc-i kesim	200	—
Beyaz Bogsi-i Hümâyûni, baş makramalığı	değirmisi : 110	değirmisi : 80
Celâl - Şâhi beyaz bogasi	280	240
Tafsili - zedi (?) alaca bogasi	260	—
Alaca Kaşâni	480	400
Hind'in alaca kafisi	480	400
Alaca Hindi Mavdihi (?)	1000	—
	değirmisi : 56	değirmisi : 35

180	Eni 1 zirâ 2 rub' 1 gireh, boyu 17 zirâ, 14 değirmi
200	Eni 1 zirâ 3 gireh, boyu 25 zirâ, 21 değirmi
—	Eni 1 zirâ
—	Eni 1 zirâ 1 gireh, boyu 16 zirâ
—	Eni 1.5 zirâ, boyu 8 zirâ, 5.5 değirmi
200	Eni 1 zirâ iki rub' 1 gireh 13 değirmi
500	Eni 1.5 zirâ, 18 değirmi
—	Eni 1 zirâ 1 rub', boyu 14 zirâ
—	7 değirmi
—	Eni 1.5 zirâ, boyu 15 zirâ, 9 değirmi
240	12 değirmi
—	12 değirmi
—	Eni 1.5 zir, 18 değirmi

ÇİZELGE IV
(Devam)

Pamuk Çeşidi	Âlâ (En İyi Kalite)	Evsat (Orta Kalite)
Büyük taklidi yemeni hurda nakış	340 değirmisi : 26	—
Taklid yemeni, iri nakışlu	280 değirmisi : 24	—
Behrâm - pûri yemeni tefârik destmâl	60	—
Çine dülbendi	65	—
Çine dülbendi	30	—
Beyaz üzerine meyân - pür mendil-i Hindi	değirmisi : 120	değirmisi : 100
Mendil-i Tebrizi	560 değirmisi : 40	500
Tefârik ser - bend-i zertâri	480	400
Tefârik makrama, sekizi bir sırma kenarlu	tanesi : 145	—
Ahırnasi	120	—
Serinci yemeni taklidi makrama	360 tanesi : 30	—

Ednâ (Aşağı Kalite)	140'da 1 Flori Altın = 120 Akçe 1 Kâmilî Gruş = 80 Akçe Narh Verilmiştir. 1637'de 1 Altın 250 Akçaya Çıkmıştır.
—	13 değirmi
—	12 değirmi
—	Eni uzunı 1.5 zirâ
—	Eni 6 rub', gireh, boyu 12.5 zirâ
—	Eni 5 zirâ, 1 gireh, boyu 9 zirâ
—	Eni 1 zirâ 2 rub', 18 değirmi
—	Eni 1 zirâ 2 rub', boyu 18 zirâ, 14 değirmi
—	Eni 1 zirâ, 2 rub', boyu 2 zirâ
—	
—	
300	13 tane bir yerde
tanesi : 23	

ÇİZELGE IV
(Devam)

Kâşâni alaca makrama	300	—	260	14 tane bir yerde
tanesi : 22			tanesi : 18.5	
Beyaz kenarlı makrama	tanesi : 90	Tanesi : 80	—	Eni 1.5 zirâ, boyu 1.5 zirâ
Alaca bürüncük musannaf yazdı	720	600		Eni 1 zirâ, 2 rub', 12.5 değirmi
değirmisi : 57	değirmisi : 53			
Çubuklu bürüncük	arşını : 40	—	—	Eni 6 rub', 1 gireh
Sade bürüncük	arşını : 40	—	—	
Kuşak siyah çubuklu bürüncük	arşını : 30	—	—	Eni 5 rub', 1 gireh
Penâres sâde kenarlu kuşak	70	—	—	Boyu 4.5 eni 1 zirâ
Penâres meyân - pür kuşak	120	—	100	Eni 1 zirâ, boyu 6 zirâ
Penâres meyân - hâli	90	—	—	Eni 1 zirâ, boyu 5.5 zirâ
Zertâri tefârik kuşak	480	—	400	Boyu 5 zirâ
Zertâri tefârik kuşak	180		150	Eni 1.5 zirâ, boyu 4 zirâ, 2 rub'
Şam'ın kırmızı ve güvezi ve al mukaddem kuşağı	dirhemi : 5			
Şam heft - renk mukaddem kuşağı	dirhemi : 4			

IV. Basra, 1690

1689-1690 tarihli Basra limanı gümrük kanunnâmesine göre,⁽⁵²⁾ bu tarihte Hindistan'dan gelen pamuklu ve başka dokumaların listesi şudur :

ÇİZELGE V

Sade köşe destâr (sarık) (çok ince lüks pamuklu)	
Hezâri destâr	
Pansadi destâr	
Hunkâri destâr	
Savâi destâr	
Kanpûri destâr	
Varangal destâr (Varangal Hindistan'da bir şehir)	
Kanbil destâr	
ve benzeri destârlar	
Şilâ-Cûni destâr	
Şilâ-Bengali destâr	
Sade kutni (pamuk-ipek karışımı)	
Zertâr kutni	
Putadâr kutni	
Zencir-bâf (?) kutni	
Mahremât kutni	
Sade atlâs (ipek)	
Zertâr atlâs	
Çeşm-i bülbül atlâs	
ve benzeri atlâslâr	
Alâca-i Buruc (pamuk-ipek karışımı) [Broach, Hindistan'da bir şehir]	
Sahib alaca	
Keşmir alacası	
Alaca-i Ahmed-âbâdi (Ahmed âbâd, bir şehir)	
Alaca-i Mav (Mhaw, bir şehir)	
Alaca-i Kesari	
Kampûre alacası	
Benares alacası	
Benderi alacası	
Fatra(?) alacası	
Divil alacası (Dâbol, bir şehir)	

Siyah bâfta dû-tâbi (pamuklu)
 Siyah yekunîmi bâfta
 Siyah bâfta-i Ahmedpûr
 Siyah bâfta-i nîm
 Sefid bâfta-i Buruci
 Sefid bâfta-i Ahmet-epir (Ahmed-pûr)
 Sefid bâfta-i Suratî
 Bâfta-i Lakapuri
 Sefid bâfta-i miryâzi
 Çit-i penc-reng
 Çire-i destmâl-i penc-reng
 Bâdle-i sade (Arapçada **badle** veya **bazle** elbise demektir)
 Bâdle-i tamâm-zer
 Bâdle-i zeri
 Bâdle-i puta-dâri
 Bâble-i Nesavuni (Nausari)
 Nîm-bayrâmi
 Sakkari-Cûni
 Hammâmî sakkari
 Ferruh-Hânî sakkari
 Patka hami
 ve benzerleri

Yukarıda yazılan kumaşlardan Basra'da gümrükte her yüz parçadan dört parça vergi olarak alınır. Ayrıca yüz (parçayı) geçen her denkte **ser-boğca** adıyla bir parça alınır. Kapancılık (veya kapaniyye), yasakcılık ve dellâliye için yine her yüz adette bir parça alınır. Tavvâfiyye adı altında yirmi parça başına dört heşti para alınır. Hindistan gemilerinden sahibi müslüman ise 200 şâhi resim alınır. Aynı kanunname, **Hint penbesi** adıyla bu bölgeye ham pamuk ithal edildiğini de göstermektedir. Diğer ithal malları başlıca baharat, Çin porseleni ve çivitten ibarettir.

Kayda değer ki, Basra'ya Bağdat'tan yani Osmanlı mamulâtından kutnî, dülbend, kavuk ve arak-çin (takye) gelmektedir. Basra'ya İran'dan, çoğu ipek ve ipek-pamuk karışımı çok çeşitli kumaşlar ithal olunmaktadır. Bağdat'tan tüccar ile gelip gemi ile kumaş ve baharat yükleyip giden kul taifesi, yani Padişah'tan ulûfe alan askerler gemi başına beşyüz Abbâsi öderler. (İran Abbâsi parası için bak. Steensgaard, s. 418). Buna karşı, Bah-

reyn'den gelen gemiler Basra'dan geri dönerken **resm-i refti** adı altında üç (yüz) Abbâsi öderler.

*
**

Bu listelerdeki Hint menşeli pamuklulardan bazıları hakkında ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz.

Bu listelerdeki Hint menşeli pamuklulardan bazıları hakkında ayrıntılı bilgi edinebiliyoruz.

- Bayrâmi** Bayrâm-pûri ile Bayrâmi aynı çeşit kumaş olmalıdır. Ibn Battuta (Defrémery ve Sanguinetti yayını, IV, 2), Hint'ten Çin İmparatoruna hediye olarak çok değerli bayrâmi elbise götürdü; her topu yüz dinar değerinde idi. Ludovico ve Varthema (1501-1507) Türkiye'ye ithal olunan kumaşlar arasında **bairami**'den sözeder. Fakat **East India Company** kayıtlarına göre, 17. yüzyılda **Byrampautes** (Chaudhuri, 501) beyaz veya boyalı, kaba ve orta kalitede bir kumaştır. Başlıca, Gücerat ve Dekkan'da yapılırdı. Özellikle Batı-Afrika'ya ihraç olunurdu.
- Dapul (Divil)** Dabhol, Bombay güneyindedir. Odoardo Barbosa⁽⁵³⁾ (1516-21) burasını, pekçok sayıda müslüman tüccarın bulunduğu önemli bir şehir olarak anlatır.
- Hammâmi** **East India Company** kayıtlarında **kummum** (bak. Chaudhuri, 504) çok yüksek kalite beyaz bir dülbenddir. 17. ve 18. yüzyıllarda Bengal'den ihraç olunurdu. Elbise için kullanılıyordu.
- Çit** İngilizce'ye **chintz** olarak girmiş bu pamuklu çeşidi basmadır. Bir çeşit halk harcı pamuklu olup 17. ve 18. yüzyılda Hint'ten büyük ölçüde ihraç edilmekte idi. Başlıca Bengal-Bihar, Kasimbazar, Patna, Kalkuta'da, daha ince yüksek kaliteleri Masulipatam ve Madras'ta yapılmakta idi. Gücerat ve Dakkan'da ince ve kaba çeşitleri yapılırdı (Bu kumaş hakkında bak. John Irwin and Paul R. Schwartz, **Origins of Chintz**, London 1970). Çit, Osmanlı ülkesinde de yapılıyordu (Halep çiti için bkz. Barkan, **Edirne** 271). Pahalı nakışlı, ipekli ve

pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, 16. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entari olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlıyan basma, Ortadoğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu üzerine renkli desenler basmadan ibaret olan bu teknik, pre-endüstriyel ekonomide geniş pazar için toptan üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir.

- Bâfta veya Pâfta Kelime, Farsca **bâften** (dokunmak) yahut fâhiden (yolmak, pamuğu atmak) kelimesinden gelmiş olmalıdır. Orta Asya Türkçesinde **pakhta**, pamuk ve pamuklu anlamına **fâhiden** kelimesinden türemiş olup **bâfta** pamuklu çeşidi Orta Asya menseli olabilir.^(54a) Bu kumaş, Chaudhuri'ye göre (501) beyaz, kırmızı veya başka renklerde kaba veya ince kalitede başlıca Gücerat, Broach (Buruc), Bihar, Bengal, Dakka, Nausari, Bardoli, Konkan ve Rajapur'da yapılırdı, 9-14 yarda uzunlukta ve 0.75-1 yarda genişlikte idi.
- Şerbeti Bu, lüks bir dülbend olup başlıca Bengal ve Dakka'da yapılırdı. **East India Company** kayıtlarında **seerbettes** diye geçer. Bengal'da yüksek ve lüks kaliteleri vardır.
- Agabânû Farley (s. 236) 19. yüzyılda bile bu pamuklunun Türkiye'ye ithalinden sözeder. **East India Company** kayıtlarında açabani (atchabannies) diye adı geçen çeşit olmalıdır. Genel sürümü olan bu pamuklu çeşidi başlıca Bengal'de yapılırdı. Osmanlı 1640 narh listesinde **agabânû destâr** (sarık) tutunmuş bir çeşittir.^(54b)
- İzâri Osmanlı tereke kayıtlarında geçen izâri (**East India Company** kayıtlarında izarees, Chaudhuri, 502) orta kalite beyaz pamukludur. Güney Hindistan'da yapılmakta idi. Genel kullanımı olan bu

bezin topu 8 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişlikte olurdu.

Savaşpür Bu Hint dülbendi, 1826 tarihli **tamga** listesinde (bak. O. Nuri, **Mecelle-i Umûr-i Belediyye**, I, İstanbul 1922, s. 379) geçer. **Salaşpur** diye bilinen bu pamuklu çeşidi astar için kullanılan seyrek bir dülbenddir. Güney Hindistan, Masulipatam, ve Malabar kıyılarında yapılan **Salampur (sallampore, Chaudhuri, 502, 503)** çeşidi ile belki aynıdır. Sallampore, **East India Company** kayıtlarında (Chaudhuri, ibid.) beyaz ve mavi boyalı orta kalitede bir pamuklu olarak gösterilir. Topu 15-18 yarda uzunlukta ve 1 yarda genişliktedir. Başlıca bir ihraç malıdır. 18. yüzyılda beyaz salampur, İngiltere'de kalıpla desen basıldıktan sonra yeniden ihraç olunurdu.

Bogasi veya bohasi, buhasi Bogasi, İtalya'da ortaçağda **bocassino** diye ün alan Yakındoğu'nun ince pamuklu kumaşdır. Anadolu'dan o zaman İtalya'ya bogasi ihracını biliyoruz.⁽⁵⁶⁾ Lüks kaliteye kadar birçok çeşidi (fiyatları için bak. liste) ve beyaz ve renklisi vardır. Kaftan, kapama, zıbın gibi giyecekte veya döşemelik olarak kullanılırdı. Hamid-eli, Karaman, Tokat bogasileri yüzyıllarca şöhretini saklamıştır. Pafta bogasi, bir Hint malı olabilir. Narh defteri, çeşitli Hint bogasisinden sözeder.

Hindî iplik İthal Hindî iplik ince kalite iplik olmalıdır. 1640 tarihli narh defterine göre Anadolu iplikleri fiyatları şöyledir :

(Okka hesabıyla, akça olarak)

İnce Akhisar ipliği	40
Menteşe ipliği: gayet incesi	70, kalını 60
Mavi Geyve ipliği	110
Kırmızı Diyarbekir ipliği	220
Hindî iplik	100

(1 okka = 1.2828 kg.; 1 zirâ (arşın) = 68 santim)

Hint pamuklu ipliği ithali 1800'e kadar önemli bir konu idi. Suriye pamuklu sanayii İngiliz ipliğine geçmeden önce Hint pamuk ipliğini kullanıyordu.

Pamuk-İpek Karışımı Kumaşlar

- Meselibeten veya Meselpatan Çit basma pamuklularıyla tanınan Hindistan'ın doğu kıyısında Masulipatam'dan ihraç olunan bir pamuklu çeşidi, Türkiye'de bu adla tanınıyordu. Bu kumaş çeşidi örnekleri John Irwin ve M. Hall'in eserinde (**Indian Painted and Printed Fabrics**, s. 48-52) gösterilmiştir. **East India Company** kayıtlarına göre (Chaudhuri, s. 501-505), buradan çit, alaca, salampur adlarıyla basma, boyalı çeşitli pamuklular ihraç olunmakta idi. Osmanlı narh defterinde Meselibeten Hint kutni'si uzunluğu sekiz zira arşın) bir pamuk-ipek karışımı kumaş olarak anılmaktadır. Meselibeten başlık dülbendi, Osmanlı pazarında tutunmuştur.
- Alaca Kaşgari'de (Divânü Lugat-it-Türk, B. Atalay, yayını: barçın) **yolak barçın** tarifi, alaca ve kutni tarifine uyar (Karş. **A Survey of Persian Art**, yay. Poppe, III, 2043). 14. yüzyılda İran'da Mogol Hanına takdim edilen kumaşlar arasında kutni (Resâla-yi Falakiyya, 137a) vardır. Mogol döneminden sonra 13. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine **kutni** ve **alaca** denir. Osmanlı tereke ve gümrük defterlerinde 15. yüzyıldan beri alaca adı altında birçok çeşit kumaş buluyoruz: Mısır alacası, Şâmi alaca, Yezdi alaca, Hindi alaca, anberî alaca, Manisa alacası, Tire alacası, Keşan alacası, Dapul (Hint) alacası, alaca basma divar izâri. Alacadan birçok eşya yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, iplik alaca kaftan, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas mak'ad (minder), alaca peşgir. İstanbul'da alaca satıcı-

ları ayrı bir hırfet (lonca) halinde örgütlenmişlerdi. Evliyâ Çelebi döneminde (cilt I, s. 616), Tire, Şam ve Hint alacaları meşhurdu. Atlas veya kemhâ kaftan yerine ucuz bir kaftan çeşidi alacadan yapılıyordu. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Alaca, Hindistan'da bu adla meşhurdu. Alaca, Asya'da Indonezya'dan Yakındoğu'ya kadar uzanan geniş bir sahada yaygın ikat denilen kumaş grubu içinde incelenmektedir. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye'de makaslı veya taraklı denen bu tekniğin menşeli eski çağlara kadar izlenmektedir. (bak. A. Bühler, *Le technique de l'ikat, Les Cahiers de Ciba*, III-36, s. 1218-24; Şahin Yağan, *Türk El Dokumacılığı*, İstanbul 1978, 11-28; D. Chevallier, «*Les tissus d'ikatés d'Alep et de Damas*», *Syria*, XXXIX, 1962, 300-324).

Kutni
(kutnu)

Alacanın benzeri bir kumaş olan kutni, atkısı pamuk ve çözücü ipek olan yollu (**rayé, striped**) bir kumaştır. Osmanlı İmparatorluğunun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Haleb, Bağdad, Bursa, İstanbul'da önemli ölçüde dokuduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. Naimâ (V, s. 25), Hint kutnisini, Hindistan'dan ithal edilen malların başında sayar. 18. yüzyıl sonlarına doğru Mısır'a ithal edilen Hint menşeli kumaşlar arasında Hindi kutni, bâfta ve şal başta gelir. Bu ithalât dolayısıyla Mısır Hindistan'la ticaretinde açık vermekte idi. (A. Raymond, *Artisans et Commerçants*, s. 35, 136). Kutni Anadolu'da ve Suriye'de özellikle köylülerin alıp giyecekte ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşitli olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine suni ipek kullanılır. Sarık, başlık, makrama mendil ve kuşak halinde bogasiden ve dülbenden bir takım eşya da Hint menşelidir: Bi-

hâri destâr, agabânü destar, mendil-i Hindî, çeşitli Penares (Benares) destâr ve kuşakları bunlar arasındadır. Çoğu değirmi, yani dört köşe parça olarak satılan bu değerli dülbendlerden bazıları, pahalı yorganlara astar olarak da kullanılırdı. Hint canfesinden ve çitten lüks yorganlar yapılıyordu. Narh listesine göre Hint dülbendleriyle rekabet edebilen yerli dülbend olarak Çine (Menteşe'de), Ahırnasi (Kayseri yanında Ağırnas'dan) çeşitleri listeye alınmıştır. İran (Acem) ve Yemen (yemenî) ince pamukluları da terekelerde ve narh listesinde oldukça önemli bir yer tutar. İnce dülbend dokumacılığı yüksek kalite pamuk ister. Hindistan'da ve İran'da üstün vasıflı pamuk çıkıyordu. Türkiye'ye erkenden ithalini gördüğümüz Hint pamuk ipliği ihtimal dülbend ve ince kumaş yapmada kullanılıyordu. Narh defteri, Mentese'de «gayet ince» pamuk ipliği çıktığını bildirmektedir. Çine dülbendinden «çenberlik» (kadın başlığı) yapıldığını biliyoruz. Keza, Maydos'ta (Gelibolu) çok ince bir pamuk ipliği yapılmakta idi (1640 narh defteri). Gelibolu-Mürefte arasında da eyi çeşit bir pamuk çıktığı bilinmektedir.

Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, gerek bezzaz stoklarında gerek ev eşyası arasında Hint menşeli kumaşlar Anadolu, Bağdad, Bursa, Halep ve Şam kumaş ve bezleri kullanımı karşısında önemsiz bir miktardadır. Fakat 1640 tarihli İstanbul narh defteri ve Basra Gümrük defterine göre, Hint dülbendleri özellikle sarıkları piyasada önemli bir yer tutmaktadır. İthal Hint eşyasının büyük tüketim pazarının, İmparatorluğun payitahtı İstanbul ve başka büyük şehirler olduğu, bu malların taşrada çok daha kısıtlı bir sürümü bulunduğu düşünülebilir. Kesin bir şey söyleyebilmek, ancak taşra pazarları üzerinde daha etraflı araştırmalardan sonra olanaklıdır.

18. Yüzyılda Anadolu'dan Kuzeye Pamuklu İhracatı

18. yüzyıl ortalarında Türkiye'nin pamuklu sanayi üretimi ve ihracat kapasitesini göstermesi bakımından değerli bir kaynak olarak aşağıda M. de Peyssonel'in⁽⁵⁶⁾ Karadeniz bölgesinde

konsolosluğu sırasında topladığı bilgileri özetliyoruz. Peyssonel, Fransız ticaretine yeni pazarlar bulmak çabası ile araştırmalarına 1750'de başlamış, 1753'de konsolos olarak Kırım Hanlığına gönderilmiş, 1758'de oradan ayrılmış ve eserini 1762'de Girit'te tamamlamıştır. Kırım'a gitmeden önce İzmir ve İstanbul'da bulunduğu sırada Türk, Rum ve Ermeni tüccarından bilgi toplamaya başlamış, Kırım'a gittikten sonra yerinde araştırmalarını sürdürmüştür. Kırım'ı dolaşmış, Özü tarafına bir seyahat yapmış, ihraç ve ithal mallarını, miktar ve fiyatları, ölçüleri dikkatle saptamaya çalışmıştır. Peyssonel'in eseri, yalnız o zamanki koşullara göre güvenilir istatistik bilgiler sağlaması bakımından değil, aynı zamanda merkantilist bir batı devletinin yeni pazarlar açmak, rakipleri alt etmek için başvurduğu yöntemler bakımından da son derece ilginçtir. Osmanlı devletinin kendine özgü, ithali serbest bırakan sisteminden yararlanarak, bizzat yerli Osmanlı sanayi yapıtlarının yerini almak için Peyssonel'in kendi hükümetine önerdiği önlemler özellikle dikkati çeker. O, Osmanlı bogasilerinin ucuzluğu sebebiyle, Fransız yünlü kumaşlarının sürümünü nasıl kısıtladığına parmak basar, Osmanlı ve yabancı rakipleri ortadan kaldırmak için herşeyden önce fiyat faktörü üzerinde durur, kaliteden önce pazarda ucuza satmanın önemli olduğunu vurgular. Önem verdiği noktalardan biri de, ucuz hammadde kaynakları bulmaktır; bunların daha ucuza maledilmesi için bizzat üretim bölgelerine sızma, aracılara olabildiği kerte ortadan kaldırma yollarını gösterir. Fransız malları sürümünü sağlamak için numune vermek, alıştırmak, deneme alış ve satışları yaparak maliyeti hesaplamak gibi o dönemde İngiliz, Felemenk ve başka koloni devletlerinin dikkat ettiği bütün yöntemleri Osmanlı pazarında deneyerek pazar olanakları arar. Merkantilizmi iş başında görmek için Peyssonel'in çabalarını incelemelidir. Burada amacımız sadece onun pamuklu ticareti üzerinde verdiği istatistik bilgileri değerlendirmektir. Aşağıda, Anadolu'dan kuzey Karadeniz bölgesine yapılan pamuklu ihracatına ait bilgileri özetlenmiş olarak sunuyoruz.

Mal Çeşidi	Yıllık İthalât	Fiyat	
Tokat Basmaları	200,000	(guruş olarak) arşını 6-15 para	Kırım'da, Karadeniz kuzeyi steplerinde Nogaylar ve Çerkesler arasında çok kullanılır, şalvar, yatak örtüsü ve yastık yüzü gibi eşya yapılır.
Hollanda Basmaları	—	arşını 20-30 para	Bu basmalar, kısmen Hollanda malı, kısmen Hollanda tarafından Hint'ten ithal edilmiş olmalıdır. Hollanda, Hint pamuklularının, Avrupa'da başlıca ithalâtçısı idi. 18. yüzyılda bu mallar, Doğu - Avrupa'ya Leipzig Fuarı yolu ile yayılırdı, Karadeniz kuzey bölgesinde tüketimi kısıtlı idi. Kalitesi daha iyi olmaya beraber fiyat bakımından Anadolu basmaları ile rekabet edemiyordu.
Bogasi	400,000	10 arşınlik parçası : en iyisi : 4-5 grş. orta : 3-3,5 grş. aşağı : 1,5-2 grş.	Tokat, Kastamonu ve Amasya bogasileri çok ucuz olup halk çok alır. Başlıca erkek ve kadın kaftanları yapmada kullanılır. En iyi kalitesi Tokat bogasileridir. Bogasi çeşitli renklerde olur. Kefe tüccarı bunları almak için Anadolu'ya adamlarını gönderirler.
Astar	250,000	20 arşınlik parça en iyisi (dağ bezi): 1 1 - - 2 grş. 4 orta (çadır bezi); 1 1 1 - - 1 - grş. 4 2 aşağı (Çorum-bezi) 1 1 - 1 - grş. 4	Anadolu'da dağınık olarak bir çok yerde yapılan bu kaba pamuklu, Sinop ve Samsun'dan Kefe'ye getirilir ve ordan bütün Karadeniz bölgelerine dağılırdı.

Mal Çeşidi	Yıllık İthalât	Fiyat	
Dülbend	10-12,000	parçası en iyisi : 15-20 grş. ikinci kalite : 17-18 grş.	Kadınlar dış baş örtüsü, erkekler sarık olarak kullanırlar. En iyi kalitesi şerbeti diye bilinir. Mendil veya yaşmak şeklinde kenarı nakışlı çeşidi var. İkinci kalitesine deve-tabanı denir.
Çenber	250,000	1 parçası 6 — - 16 2 grş.	Bir çeşit başlık olup örtüsü arkadan topuklara kadar sarkar. Frenk - mermeri, hanze - mermeri, sultan - mermeri, mendil - mermeri, ve Bengal - mermeri çeşitleri vardır. Şehir ve köylerde kadınlar giyer.
Târpüş	150-200,000	—	Kırımlı ve Nogay kadınları tarafından giyilen bir nevi başlık olup renkli pamukludan yapılırdı.
Pamuklu Gömlek	4,000	1 2 — - 10 grş. 4	Hamamdan sonra kadınların sarınıp kurulandıkları bir çeşit bornoz.
Havlu	8-10,000	İpek kenarlısı 1 1 1 — - 2 — grş. 4 4	Çoğu Serez'den gelir.
Peştimal	10,000	en iyisi : 40-45 para, orta : 20-25 para, aşağı : 15-16 para.	Çok çeşidi var, ipek ve ipek karışımı olanlarla sırf pamuktan olan çeşitleri var. Mısır ve Selânik peştimaları lüks pahalı çeşitlerdir; ipek yollu ve kenarlıdır: Selânik'in kırk-kalemi meşhurdur. Keten ve pamuk karışığı kara-burga ve ak-baş denilen çeşitleri mendil ve yağlık olarak kullanılır.
Pamuk İpliği	18,750-22,500	okkası : 1 2 — - 3 grş. 2	İstanbul yolu ile Anadolu'dan ithal olunur. Çoğunluk boyalıdır; önlük, peştimal, örtü, şalvar dokumada kullanılır.

Mal Çeşidi	Yıllık İthalât	Fiyat	
İnce Tire	16-18,000	turası (60 çile) 30-35 para	Pamuk olanlar İstanbul ve Sinop'tan, keten olanlar Trabzon, Rize ve Rusya'dan ithal olunur. Renkli olan çeşidini özellikle terziler, kaba ipliği ayakkabıcılar kullanır.
Pamuk	7-8 bin balya	—	En iyi kalite pamuk Anadolu'da Kırkağaç ve Akhisar'dan gelir. Bahalıdır. Daha ucuz çeşitleri Gelibolu ve Kasaba pamuklarıdır. Pamuk fiyatını İstanbul pazarı belirler.

M. Peyssonel'in, bu rakamları, pazarı tanıyan tüccardan sorarak dikkatle topladığını biliyoruz. Böylece, sadece Kefe yolu ile Kırım Hanlığına (yani Kırım yarımadası, Deşt denilen Kuzey Karadeniz step bölgesi ve Çerkezistan) güneyden gönderilen pamuklular, 1750'lerde yaklaşık birbuçuk milyon guruş bir toplam değer tutmaktadır. Anadolu, bu bölgenin çeşitli giyim ve döşemelik ihtiyaçlarında kullandığı tekstil mallarının büyük bir bölümünü sağlamaktadır. Bu bölgede yünlü ve keten dokumalara bakarak pamuklu ithalâtı çok daha önemli bir düzeydedir. Peyssonel, büyük miktarda kullanılan bogasinin, bu pazarda Fransız yünlü tüketimini kısıtlayan başlıca faktör olduğunu kabul etmektedir. Dış giyimini en ucuza sağlamaya çalışan halk kitlesi, Anadolu bogasisini seçiyordu. Açıkça, Hollanda ve Hint pamukluları bu pazarda ucuz Anadolu pamukluları ile fiyat bakımından rekabet edemiyordu. Bununla beraber, İstanbul pazarında olduğu gibi ince pamuklularda (dülbend ve mermerler) Kefe'de de Hint malları hakimdir.

Genellikle, 15. yüzyıl sonlarında Kefe gümrük defterlerinde gördüğümüz durum pek değişmemiştir. Ucuz pamuklular, kuzey-güney ticaretinin temel maddesi olmakta devam etmiştir. Orta-kuzey Anadolu, Kastamonu'dan Tokat'a kadar uzayan bölge, 15. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılda da kuzey bölgesinin pamuklu gereksinmesini karşılayan temel üretim bölgesidir. Özellikle, çok harcanan kaba pamuklularda yalnız şehir-kasabaların değil kırsal bölgelerin de bu sınaî üretime katıldığı anlaşılma-

tadır. Bölgede, Kastamonu, Amasya, Merzifon, Tokat, Çorum gibi dokuma ve boyacılık el-sanayii merkezlerinin, Sinop, Samsun, İnebolu gibi ihrac limanlarının ekonomik yaşantısı ve refahı bu ekonomik bağlantıya, özellikle pamuklu ihracatına dayanıyordu. Kuzey Karadeniz bölgesinde Rus işgalinden (1783) sonra da, bütün güçlülere rağmen, bu bağlantı bir süre devam etmiştir. Fakat daha 18. yüzyıl sonlarından beri İstanbul'dan geçen İngiliz pamuk ipliği ve pamukluları bu pazarda Anadolu mamulleri yerini almaya başlayacaktır. İşte bölge için asıl çöküntü dönemi o zaman başlayacaktır.

İngiliz Pamuklularının Osmanlı Pazarını İstilasası

Avrupa'da 1793'de başlayan harp döneminden önce yalnız Hint pamukluları değil, Almanya, Avusturya, ve İsviçre pamukluları Levant pazarında İngiliz pamuklularına karşı rakip görünüyordu. O zaman Alman pamukluları, İzmir'de yılda 55-60 bin parça ve Bursa'da 30 bin parça satılıyordu. Osmanlı ülkesi, özellikle Serez-Selanik bölgesi ve Tesalya'daki pamuk ipliği merkezleri Almanya'ya geniş ölçüde pamuk ve pamuk ipliği ihrac etmekte idi. 18. yüzyıl sonuna doğru yalnız pamuk ipliği ihracatı yılda 20 bin balya veya iki buçuk milyon kg. olarak hesaplanmakta idi.⁽⁵⁷⁾

Batı'dan 1770'lerde İstanbul'a İthal Olunan Pamuklu ve Yünlü Kumaşlar (Fransız lirası olarak toplam değer)

	Müslinler	Yünlüler
Büyük Britanya (1777)	691,000	656,000
Hollanda (1778)	298,000	583,000
Venedik (1782)	97,000	—
Trieste (Alman ve Avusturya)	108,000	220,000
Fransa	42,000	7,448,000

(Kaynak : P. Masson, Histoire du commerce français dans le Levant, II, Paris 1911, s. 495, 615; R. Paris, Le Levant, Paris 1957, s. 552)

Görülüyor ki, İngiltere daha bu tarihlerde Levant'a pamuklu ihracatında Avrupa ülkelerinin başında gelmektedir. Fransa ise, çok daha aşağı bir düzeydedir. Fakat yünlü kumaşlarda Fransa,

İngiltere'nin yerini almış, Levant pazarına hakim olmuştur. Yünlü kumaş ticareti, ortaçağdan beri Levant'ta daha ziyade bir lüks ticarettir; zengin ve halivakti yerinde olan tabakaya satılır. 1580 den beri İngilizler nisbeten ucuz yünlüler ihraç etmekle pazarı genişletmiş rakip pahalı Floransa ve Venedik yünlülerini piyasadan koğmuşlardır. Evliyâ Çelebi (17. yüzyıl ortaları) çoğu Osmanlı şehirlerinde zengin halkın ithal malı yünlü kumaştan elbise giydiklerini kaydeder, aşağı tabakanın pamuklu giydiklerini söyler.⁽⁵⁶⁾ Özetle, Ortadoğu'da köylü-kentli büyük halk yığınlarının pamuklu tüketimi, temelli ekonomik değişimleri belirleyen asıl büyük pazarı oluşturur. Görülecektir ki, İngiltere sonraları bilhassa bu pazarı ele geçirmeye çalışacaktır. İngiltere'nin, İstanbul müslin pazarını, yalnız Almanlardan kapmak için değil, yerli Osmanlı sanayii girişimlerini öldürmek için de nasıl çalıştığını gösteren dikkate değer bir durumu, İngiliz ticaret ajanı C. Aubin anlatıyor: Napolyon harpleri sırasında, İstanbul pazarında, Alman müslinlerin fiyatları fazla yükseldi. Zira Fiume ve Trieste yolları harp dolayısıyla kapanınca kara yolundan gelen pamuk Almanlara daha pahalıya mal olmaya başlamıştı. O zaman, yerli Osmanlı girişimcileri, yüksek fiyatların etkisi altında, İstanbul'da büyük bir han yapıp içine dört beşyüz tezgâh yerleştirmek ve bu müslinleri İstanbul'da yapmak isterler. Aubin, bu yerli sanayiin İngiliz *twist* pamuk ipliği tüketimini arttıracığını kaydetmekle beraber, yüksek kalite ve ucuz müslinler yapıp ihraç ederek bu girişimi öldürmek ve bu geniş pazarı ele geçirmek gerektiği kanısındadır. Bunun için İstanbul pazarında revaçta olan müslinlerin örneklerini İngiltere'ye gönderir. İki yıl sonra 1814'de İsaac Morier,⁽⁵⁹⁾ İngiliz pamuklularının ucuzluk, renklerindeki parlaklık ve dayanıklılıklarıyla Kahire'den İstanbul'a kadar Osmanlı pazarında «prodigious demand» bulunduğunu ve bu ticaretin İngiltere için son derece önemli olduğunu kaydetmektedir. Bununla beraber, Hint müslinleri ve pamuk ipliği, 19. yüzyılda da Avrupa sanayi yapıtları karşısında Ortadoğu'da rekabetini sürdürmüştür. Zira Osmanlı kibar sınıfı Avrupa'nın Hint taklitlerini beğenmiyordu.

1806 tarihli Osmanlı-İngiliz gümrük tarifesine göre,⁽⁶⁰⁾ İngilizlerin Türkiye'ye ithal malları arasında Hint menşeli şu malları buluyoruz: Hint pamuk ipliği (rişte-i Hindi) (fakat onun hemen arkasında rişte-i panbe-i İngiliz), agabânî şeridi, çeşitli

Hint mermer'leri (müslinler, hazine, hümayun), cevizi (Cüni) destâr, Hindî mahabethâne kumaşlar. Bununla beraber, bu tarihte Osmanlı ülkesinden giden mallar arasında ak, kırmızı ve elvan pamuk ipliği kayda değer. 1806 tarifesinden sonra 1812'ye doğru, İngilizlerin Ortadoğu'ya ithal ettikleri Hint menşeli pamuklular, Aubin'e göre, şunlardı :

Cossaes, calicoes, long cloths, terrendams, Mulmuls, surbities, alliballies, f. mulls, s. mulls ve cirbans, humhums, sursuckers; bassas, addaties, emmerities, guercks, doosooties, mamoodies, sallembores, jamdonies, alatches. İngilizcede okunuşu çok bozulmuş olan bu Hint pamukluları arasında bazı eski çeşitleri tanımak zor değildir (şerbeti, mahmudi, salampûr, alaca, hammâmî gibi). Asıl İngiliz malı olan pamuklular da, Hint taklitlerinden ibaret olup **calicolar**, (bunlar Hint cossarları ile rekabet ediyordu), yollu kumaşlar (stripes), boyalı **calicolar**, döşemelik **chintz** (çit) basma **calico** (kışlık ve yazlık, perdahsız), **şerbetiler**, Hint nankinleri idi. 1826 tarihli bir Osmanlı vesikasında,⁽⁶¹⁾ yerli dülbendler yanında Hint dülbendleri, savaşıpur, nezif ve mermer dülbendleri hâlâ başlıca pamuklu mallar arasında sayılmaktadır. Fakat artık bu dönemde, aynı vesikaya göre, İngiltere'ye basma, enli patiska, Fransız patiskası ve Amelikan (Amerikan) bezi de yer almaktadır.⁽⁶²⁾ İngilizler, ancak Hint kumaşlarını taklit için teknikte ilerledikleri ve çok daha ucuza mal ettikleri zaman Hint mallarını piyasadan kovabildiler. Hargreaves'in eğirme makinesi (1767), Arkwright'in **water-frame** makinesi, atkı ve çözgü iplikleri yapımını kat kat arttırdıkları halde Hint müslinlerini taklit için gerekli çok ince pamuk ipliğini yapmaya yeterli değildi. Bu, ancak Samuel Crompton'un bulduğu **mule** ile 1780'den sonra gerçekleşti ve yayıldı. Bu buluş, İngiliz pamuklularının Levant pazarında yayılması bakımından ve genellikle İngiliz pamuklu ticaretinin gelişmesinde gerçekten bir dönüm noktası oldu. Yine de, Hint malları ile rekabet edebilmek için kasarlama (**bleaching**) ve basma tekniğinde ilerlemeleri beklemek gerekti.⁽⁶³⁾ Aubin'e göre, Hint müslinlerinin taklitleri, 1810'a doğru, ucuzluğu nedeni ile, hakiki Hint malları yerini almaya başladı. İngiliz sanayinin tam etkinlik göstermesi ve Levant'ta

Hint müslin ve basmalarının tamamı ile yerini alması, 1825'den sonradır. Nihayet 1833'de David Urquhart⁽⁶⁴⁾ şunları yazabiliyordu: «While we observe the avidity with which our goods are sought, the preference now transferred from Indian to Birmingham muslins, from Colconda to Glasgow chintzes, from Damascus to Sheffield steel, from Cashmere shawls to English broad cloth».

Görülüyor ki, bu aşamada İngilizler, Osmanlı pazarında ancak Hint müslinleri ve basmaları ile rekabet edebiliyordu. Türkiye'de yerli büyük bez piyasası, henüz yerli el-dokumacıların elinde idi. Başka deyimle, İstanbul, Bursa, İzmir gibi büyük merkezlerde satılan Hint ve İngiliz malları henüz geniş iç pazarı ele geçirmiş değildi. Geniş iç pazarın fethi, ancak ucuz bezin üretim maliyetinde Osmanlı (ve Hint) yerli sanayii ile rekabet edebilecek memlekete nasib olacaktır. Yerli pamuklular yerini almak için en önemli sorun, üretim maliyetini, özellikle emek maliyetini bu Asya ülkelerindekinden daha aşağı bir düzeye indirebilmektir. İşte bu sorunu, ilk defa İngiltere, atılgan kapitalist çevrelerin baskı ve öncülüğü ile, pamuk sanayiinde emek maliyetini ziyadesi ile indiren mekanik yöntemleri uygulamakla çözdü. Geniş pazar için bu mekanik araştırmalar, batının öteki kapitalist ülkelerinde, özellikle Fransa'da yapılmakta idi. Yukarıda gördük ki, Orta-Avrupa pamuklu sanayii daha 18. yüzyılda İngiltere'ye karşı ciddi bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Fakat, 1793-1815 savaşları, onun ardından, özellikle İngiltere'nin, Avrupa abluka siyaseti, bu ülkelerin pamuklu sanayiinde yıkıcı etkiler yapmıştır. İngiltere'nin pazar rakiplerini bertaraf etmiştir.

Levant'ta geniş pazarda ilk defa tutunan mal, İngiliz pamuk ipliğidir. Biliyoruz ki, 1790'larda İngiliz sanayii yeni yöntemler uygulayarak pamuk ipliği fiyatlarında önemli bir düşme sağladı (100 no. çile **pound**'ı 38 shilling iken, 1792'de 16 ya düştü; 1812'de ancak 5/2 idi).⁽⁶⁵⁾ Bu iplikler büyük kâr bırakıyordu. İngilizler, Levant pazarına, ilkin yerli ve Hint numunelerine üstün **mule** ve **twist** pamuk iplikleri ile girdiler.⁽⁶⁶⁾ Daha 1790'larda İngiliz ipliğinin ucuz çeşitleri büyük talep alıyordu. 1806 Osmanlı gümrük tarifesinde İngiliz pamuk ipliği önemli bir ithal malı olarak yer almıştır. 1840'larda Diyarbakır pamuklu el-sanayii, Trabzon yolu ile ithal edilen İngiliz ipliği işliyordu.⁽⁶⁷⁾ Halep ve Şam, İzmir, Bursa ve İstanbul pamuklu sanayileri İngiliz ipliğine dayanıyorlardı.⁽⁶⁸⁾ Fakat yine de, Anadolu'da şehir ve

kasabalarda iplik eğirmekle geçinen geniş halk tabakaları henüz bu gelişmenin etkisi altına girmiş görünmüyor. Anadolu'da 1820'lerde ucuz pamuklular, halâ yerli iplik yapımına dayanıyordu. Burada da, yine iplik işçisinin emek maliyetinin ne zaman İngiliz fabrika ipliğinden daha pahalıya geldiğini hesaplamak gerektir.

1831'de Urquhart Ambelakia'da pamuk ipliği ve bez maliyetini hesaplamayı denemiştir. Genellikle ucuz ve üstün kalite İngiliz ipliği ithali, yerli iplik fiyatlarının düşmesine, dolayısıyla emeğin ucuzlamasına yol açmıştır, fakat İngiliz pamuk bezleri henüz Türk bezlerini pazardan kovamamıştır. Herşeyden önce büyük işsizler kitlesi, gündeliği gittikçe indirmektedir. Urquhart,⁽⁷⁰⁾ aynen der ki: «the people must go on working merely for bread, and reducing their price in a struggle of hopeless competition». Bu savaşta tabii en ucuz emeği, Urquhart'ın İngiliz kapitalizmi adına «most remarkable» diye aferin çektiği şehirlerin iplikçi kadın ve çocukları temsil etmektedir. Pamuk ipliği üretim merkezi Ambelakia'da 1831'de, işçinin (çoğunluk evde çalışan Rum kadınlar) gündelik eline geçen kârı 20 paraya kadar inmiştir. Buna rağmen bu tarihte onlar ürettikleri ipliği satamıyorlardı. Urquhart, 5 okka pamukdan iplik yapım giderlerini şöyle hesaplar.⁽⁷¹⁾

	guruş	para
Beş okka temizlenmemiş pamuk değeri	2	5
Bir kadın işçinin iki gün gündeliği	0	35
Pamuğun atılması (hallac yayı ile)	0	10
İplik eğrilmesi (bir kadının arasız yedi gün çalışması)	5	30
Pamuk temizlenirken bir okkadan fazla kayıp	0	20
Elde edilen bir okka iplik maliyeti	9	50

(1 guruş = 40 para, bu tarihte 1 guruş = 1.2 penny veya 1 penny = 33 para).

Kadın işçinin tarım sektöründeki işçiye göre gündeliği yarı yarıyadır, 2 penny'dir, buna karşılık ürettiği pamuk ipliği, yine de İngiliz ipliği karşısında rekabet edemez. Bu pamuk ipliğinden bir erkek işçi üç gün çalışıp kırk arşın (27.2 metre) uzun-

lukta ve 7/8 arşın genişlikte bez dokur. Bu bezin değeri yirmi kuruştur. Bu fiyat işçiye günde iplikçi kadının yevmiyesinin beş misli bir kazanç, yani 10 penyy sağlar. Urquhart kabul eder ki, bu tarihte İngiliz kaba pamukluları henüz bu fiyatla rekabet edecek durumda değildi. İngiliz işçinin gündeliği Osmanlı işçisininkinden çok daha yüksekti.⁽⁷²⁾ Öbür taraftan Osmanlı dokumacısı sırf İngiliz ipliğinden veya yarı Türk yarı İngiliz ipliğinden bez yapmayı tercih eder. Yarı İngiliz yarı Türk ipliği, köylünün tercih ettiği daha sağlam bir bez verir. Sırf İngiliz ipliğinden yapılmış bez ise, biraz daha (beşte bir) pahalıdır.⁽⁷³⁾ Özetle, üretim maliyetindeki büyük fark sebebi ile İngiliz bezleri geniş Osmanlı pazarını bu tarihlerde ele geçirememiştir. 1830'da Osmanlı pazarına İngiliz pamuklu kumaş ihracatı toplam değeri ancak 351 bin İngiliz lirası civarında idi.⁽⁷⁴⁾ O, aynen diyor ki;⁽⁷⁵⁾ «the coarse cotton cloth... makes \$ 5,000,000. This embraces only the coarse and heavy stuffs, used by the peasantry, and which do not figure at all in our first exports... The Americans were the first to turn their attention to the coarse unbleached assortments; but, as I have above remarked, although our handkerchiefs and imitation shawls are to be seen throughout villages and at the country fairs, we can scarcely be said to have entered on the branch to which our future commerce will be chiefly indebted». Aynı yazar, Osmanlı el sanayiinin ucuzluk ve kalitede daha dikkatli davranarak rekabete çabaladığını ve bir derece başarı kazandığını da kabul eder ve der ki: «still the consumption of eastern articles is immense, and the intricacy of their circulation throughout the country is quite surprising». Ondan sonra, bu iç ticarete Musul ve Mardin pamuk ipliği ve pamuklularını, Diyarbakır Hint taklitlerini, boyalı pamuklularını, kırmızı ipliğini, Urfa, Antep, Kilis, Malatya, İzmir pamuklu bezlerini sıralar.

Adam Smith ekonomik liberalizminin önderlerinden olan David Urquhart'a göre,⁽⁷⁶⁾ Osmanlı köylüsü, bez yapımını İngilizlere bırakıp kendisini tahıl yetiştirmeye verse, emeğini daha çok değerlendirmiş olurdu. Ona göre, Türkiye'de bir himaye politikası olmaması, bırak geçsin politikasının bir gelenek olarak yerleşmiş olması, iki memleket arasında serbest alış-verişi garanti edecek ve nihayet kendiliğinden bu sonuç gerçekleşecektir. Liberalizme inanmış bir ekonomist-politikacı olarak o, aynı

zamanda Türk mallarının girişinin kolaylaştırılması, yani buğday üzerinden yüksek tarifenin kaldırılması taraftarıdır. Böylece, kazanç gören Osmanlı köylüsü, üretimini arttırır, aynı zamanda İngiliz mallarını alacak mali gücü elde eder, diyor. İngiltere'de emeğin ekonomik-rasyonel değerlendirilmesi, bir dünya pazarı ekonomik sistemi içinde işbölümü ve karşılıklı bağımlılık felsefesi, İngiliz ekonomik yayılışının temel taşı olarak, zaten çok geçmeden benimsenmiştir.⁽⁷⁷⁾ Garip olanı, Osmanlı devletinde islâhatçı bürokratların aynı görüşü benimsemiş olmalarıdır.⁽⁷⁸⁾ Gümrük meselesinde çıkışlar ve yükseltme girişimleri daha ziyade gümrük gelirlerini arttırma kaygısından doğmuş olup⁽⁷⁹⁾ sistemli bir himaye ekonomi politikasının izlendiği ileri sürülemez. Bu diplomat islâhatçılar için siyasi ve mali kaygılar çok daha hayati bir nitelik taşıyordu. İngiliz tarafında, tersine, siyaset, rasyonel bir ekonomi politikasının hizmetinde bulunuyordu.

Üzerinde durulması gereken nokta, büyük halk yığınlarının temsil ettiği büyük bez pazarının İngiliz sanayii tarafından nasıl ve ne zaman ele geçirildiğidir. Aşağıdaki çizelge bu gelişimi ana hatlarında yansıtır.

İngiltere'nin Pamuklu İhracatı, 1825-1860

	Osmanlı Ülkesine İhracat		Bütün İhracat Toplamı	
	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)	Pamuklu (bin yarda)	Pamuk İpliği (bin libre)
1825	3,578	557	132,129	35,334
1830	15,940	1,528	219,355	64,645
1835	25,692	3,272	421,122	118,470
1845	46,793	5,830	673,268	135,144
1850	31,124	2,384	757,979	131,370
1855	132,605	8,446	1,230,827	165,493
1860	229,201	22,824	—	—

(Kaynak : F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942, 247-70; 1860 rakamları şuradan : J.L. Farley, *The Resources of Turkey*, London, 1862, S. 62; krş. Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974, S. 49).

Bu çizelgeden ortaya çıkan şudur ki, 1825-1830 döneminde pamuk ipliği ithalâtı 3 katına, sonra gelen beş yılda 6 katına,

1860'da 1825 rakamının yaklaşık 40 katına çıkmıştır. Pamuklular ise, yine 1825-1830 döneminde yaklaşık 5 katına, 1860'da 1825 rakamının 65 katına erişmiştir. İngiliz genel ihracatı içinde Osmanlı ülkesinin payı gittikçe büyümüştür. İthal edilen öteki mallar da hesap edilince 1850'de Osmanlı ticareti, İngiltere ticaretinde üçüncü sırayı almıştır. 1850'de İngiltere'den yapılan ithalatın toplamı yaklaşık sekiz buçuk milyon İngiliz lirasına erişmiş olup bunun yaklaşık üç milyonunu dokumalar oluşturmaktadırlar.⁽⁸⁰⁾

Daha sonraları, İngiltere'den pamuklu ithalâtı, Fransa, Avusturya ve İsviçre'ye bakarak çok ileri bir düzeyde kalmıştır. 1878-1880 döneminde İngiltere payı, ithalatın toplamında yüzde 45, Fransa 16, Avusturya 14 idi.⁽⁸¹⁾ David Urquhart, pamuklu ithalatının Osmanlı dokuma sanayii için yıkıcı etkilerinden söz ederken,⁽⁸²⁾ Üsküdar'da 600 tezgâhtan 1821'de ancak 21'i kalmıştır, Tesalya'da Tournovo (Tyrnovo)'da 2000 tezgâhtan 1830'da 200 tezgâh işliyor der. 1840'lardan söz ederken C. Hamlin (**Among the Turks**, New York 1877, s. 59) der ki : «five thousand weavers in Scutari were without employ, and reduced to the most deplorable beggary. The fast colors and firm material of Diarbekir disappeared... and Bursa towels came from Lyons and Manchester... Thus, all the industries of Turkey have perished». Bu perişanlığı, 1868 tarihli bir Osmanlı belgesi⁽⁸³⁾ şöyle tanımlamaktadır : «İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadim 2750 aded kumaşçı destgâhi bulunarak bu sanatla İslâm ve Hıristiyan teba'a-yi Devlet-i Aliyye'den 3500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken, otuz kırk sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş ve kemhâci esnafının 350 destgâhi olup...» Burada sözü edilen «kumaşçı» esnafı herhalde pamuklu dokumacıları olmalıdır. Urquhart'ın iyi bilgi aldığı anlaşılıyor. Osmanlı kaynağı, çöküşün başlangıcı olarak 1828-1838 yıllarını gösterir. 1845 tarihli bir Fransız resmi raporu ise,⁽⁸⁴⁾ Suriye'de durumu şöyle anlatıyor : «A l'exportation générale, l'Angleterre occupe le premier rang; les toiles écruës, les cotons filés, les impressions sont les principaux articles qui alimentent ses relations avec la Syrie... Leur bon marché (de ces étoffes) les avait fait préférer aux tissus indigènes similaires; de là ruine presque complète de l'industrie de Damas et d'Alep. Ces deux villes comptaient, il ya une vingtaine

d'années, au-delà de 25,000 métiers produisant des étoffes mi-soie, mi-cotton; aujourd'hui c'est à peine si le sixième a survécu». Başka kaynaklarda, bu beklenmedik çöküşü yansıtan başka bir çok gözlemler vardır.⁽⁸⁵⁾ Bizim için burada önemli olan nokta değişikliğin ani ve yıkıcı etkisini, 1825-1830 yıllarında herkesin gözüne çarpar bir biçimde gösterdiğini saptamaktır.

Dikkate değer ki, İngiltere'de sanayi mamüllerinin temel milli gelir içinde birdenbire bir sıçrama yapması (yüzde 20.8'den 31.9'a fırlaması), 1811-1821 arasında olmuş ve sürekli artma göstermiştir. Büyüme hızı, sanayi ve inşaatla 1801-1831 arasında 4.7 (1901 yılına kadar görülen en yüksek oran) iken, öteki sektörlerde bunun hayli altındadır. (Tarım, ormancılık ve balıkçılıkta 1801-1831 döneminde bu hız sadece 1.2). Sanayi için 1821-1831 arası yavaş bir canlanma, 1850-1861 dönemi ise bir refah dönemi olarak nitelendirilir. Phillis Deane ve W.A. Cole'in hesaplarına göre,⁽⁸⁶⁾ İngiltere'nin pamuklu ihracatı toplam değeri şöyle bir gelişme göstermiştir :

(Milyon İngiliz Lirası Olarak)

1805-1807	12.5	cari fiyatla
1811-1813	17.4	» »
1815-1817	17.4	» »
1819-1821	52.8	mamülün değer yüzdesi olarak
1824-1826	51.1	» » » »
1849-1851	60.8	» » » »

Yazarlar, 1816-1840 döneminde pamuklu sanayiinin en yüksek büyüme hızına eriştiğini kabul ederler. Bu dönemde İngiliz iç pazar talebi, gelişmenin temel nedeni idi. Sonra dış pazar, pamuklu üretiminde daha büyük bir önem kazanıyor. Pamuklu sanayiine en büyük yatırım da, aynı dönemde, makinenin bu üretime uygulanması ile gerçekleşiyor. Kapitalistler en büyük kâr oranını bu dönemde elde ettiler. Ortadoğu'da olduğu gibi, İngiltere'de de eltezgâhları 1820'lerden başlayarak ortadan kalkmaya başladı, 1850'lerde eltezgâhlarının üretimi önemsiz bir düzeye indi. Özetle, İngiliz pamuklu sanayiinde gerçek devrim 1820'lerde başladı.⁽⁸⁷⁾ Sonuç olarak, İngiltere'deki sanayi devrimi ile Ortadoğu'daki çöküş dönemi 1820-1840 olarak saptanabilir. Fakat yine de asıl büyük pazarın, köylünün harcadığı kaba bez piyasasının ele geçirilmesi zaman alacaktır.

Büyük Osmanlı el sanayii merkezlerinde, Halep, Şam, İstanbul, Üsküdar'da kaliteli pamuk dokuma sanayii çökerken köylerde ve kasabalarda yerli halkın gereksinimini karşılayan el tezgahları yersel pazarı henüz elinde tutmakta idi. Bu küçük yerlerde «manifaturacı», yani Avrupa'nın makine mamüllerini satan aracı henüz köylünün aradığı adam olmamış görünüyor.⁽⁸⁸⁾ Panayır ve pazarlarda bu malların egemen olması için Avrupa kapitalizmi daha bazı sorunları, ulaştırma problemini çözmek, fiyat rekabetini etkileyen bir sürü iç (kara) rüsumu kaldırtmak, veya kararlı bir miktar saptamak zorunda idi.⁽⁸⁹⁾ Fakat 1862'de Edirne'den gönderilen bir Fransız raporuna göre,⁽⁹⁰⁾ kırsal bölge ticaretinde o kadar önemli bir yeri olan panayırlarda artık bu tarihlerde Avrupa pamukluları başlıca ticaret konusu olmuştur. Rumeli'de en büyük panayırlardan biri olan Uzuncaova (Edirne-Filibe arasında) panayırına 40 milyon guruş değerinde, çoğu İngiliz menşeli pamuklu kumaş, o arada **calico** (ucuz basmalar) ve **madapolam** (kuşkusuz Hint Masulipatam) getirilmiş, bunun 25 milyonluk bölümü orada satılmıştır. Getirilen öteki mallar, bu miktarın yanında önemsiz kalmakta idi. (Hırdavat 3 milyon, koloni ürünleri bir buçuk milyon, yabancı yünlü kumaşlar bir buçuk milyon, İngiliz pamuk ipliği bir milyon). Buna karşılık, panayırdaki satılan yerli ürünlerin başlıcaları, aba bir milyon, koyun ve keçi derisi yarım milyon, demir 200,000 guruş değerindedir (1 guruş o zaman Fransız parası ile 20.8 santim karşılığıdır).

1860'da Lewis Farley, İngiliz kapitalizmi için Osmanlı ülkesinin pazar ve hammadde kaynağı olarak olanaklarını incelemeye geldi. Bu yeni aşamada o, durumu şöyle özetliyor.⁽⁹¹⁾

«Turkey is no longer a manufacturing country. The numerous and varied manufactures which formerly sufficed, not only for the consumption of the empire, but which also stocked the markets of the Levant, as well as those of several countries in Europe, have, in some instances, rapidly declined, and in others become altogether extinct».

Buna karşılık bu ülke ona göre, eşsiz bir hammadde kaynağıdır. Bu sırada Amerikan iç-harbi dolayısı ile, Türkiye'nin İn-

giltere için önem kazanan pamuk ihraç kapasitesi hakkında şu hükme varıyor :

«There can be no doubt, therefore, entertained as to the possibility of an immense increase of the quantity of cotton grown in Turkey... It is, in fact, this capability of supplying raw material at a low price and of excellent quality which gives to Turkish commerce that importance and consideration in which it is held by the European Powers».

Sonuçlar

Bu incelemeden bazı sonuçlar çıkarmak gerekirse denebilir ki, gerek dinamik ekonomiler karşısında Osmanlı ekonomisinin durumu, gerekse bizzat Osmanlı ekonomisinin iç yapısı incelenirken, pamuklu dokumalar yapım ve ticaretini birinci derecede gözönünde tutmak gereklidir. Eskiden Anadolu'da belli pamuk üretim bölgelerinde, pamuklu el tezgahı sanayiinin merkezleştiğini, uzak iç ve dış pazar için üretim yapıldığını gördük. Bu durum sonucunda, Yakınoğu hirfet üretimi ve kervan ticareti yöntemlerinde en ileri biçimlerin ortaya çıktığı da kadı sicillerindeki işlemlerden anlaşılıyor. Öbür taraftan köylerde giyim-kuşam gereksinmeleri, en çok aile tezgahında üretildiğinden, bu işbölümü ve uzmanlaşmanın kısıtlı kaldığını söylemek gerekir.

Bununla beraber pamuklu tüketimi bu ekonomi aşamasında dahi bölgeler-arası yoğun bir ticaret konusu olmuştur.

Hint pamuklularının, 15. yüzyıldan beri Osmanlı ithal malları arasında olduğunu biliyoruz. Özellikle, sarıklarda ve kadın başlık veya örtülerinde, çok ince müslin tül çeşidi, çok erkenden lüks bir ithal malı olarak kullanılıyordu. 1640 narh defteri, 17. yüzyılda Hindistan'ın pahalı müslin çeşitlerinin Osmanlı pazarına hakim olduğunu kanıtlar. Avrupa'dan Osmanlı ülkesine giren gümüşün doğuya, Hindistan'a doğru akışı yalnız baharat, kıymetli taşlar ithali sonucu değildi, belki daha çok pahalı Hint müslinleri ithalinden ileri gelmekte idi. Hindistan'da pahalı çeşitler yerine halk için harcialem taklitlerin ortaya çıkması, özellikle çit (chintz) basmaların ve ucuz müslinlerin yapımı, bu malların Ortadoğu ve Avrupa pazarlarını istilası, dünya ekono-

misinde gerçekten bir devrim olarak nitelendirilebilir. Bu gelişme, özellikle basmalarda, 17. yüzyıl ilk yarısına götürülebilir. Pazar genişlemesinin, Hint pamuklu ithalâtında artışın, doğuya değerli madenler akışını hızlandırdığı için Osmanlı idare sınıfı arasında kaygı doğurduğu da bir gerçektir. Avrupa'da ise bunun, endüstri devrimine götüren bir gelişimin hareket noktası olduğu genellikle kabul edilir.⁽⁹²⁾ Osmanlı pamuklu sanayii, kendini toparlamış, ham pamuk üretimi, ucuz işçi ve gerekli teknik ve beceriye sahip olması nedeni ile bunalımı bir derece önlemiş görünmektedir. Bununla beraber, 17. yüzyıldan beri Hint pamuk ipliği ithali, dikkatle üzerinde durulacak bir olgudur. Hint pamuklu sanayiinin Osmanlı ekonomisi üzerinde etkilerini hakkı ile ölçmek için daha derinliğine araştırmalar yapmak gereklidir.

Şu bir gerçektir ki, 18. yüzyıl ikinci yarısından beri Avrupa pamuklu sanayii Ortadoğu pazarına Hint müslin ve basmalarının taklitleri ile girmiştir. 19. yüzyıl ortalarına doğru, halâ başlıca Avrupa çeşitlerini bu Hint taklitleri oluşturmakta idi. Öyle görünüyor ki, İngiltere, Ortadoğu piyasasında her bakımdan Hindistan'ın izleyicisi ve mirascısı olmuştur. Ortadoğu'da sürümü olan Hint mallarının yapımını İngilizler Hindistan'da öğrenmiş, iç ve dış büyük pamuklu pazarının kapitalizm için vaatleri İngilizleri ucuz ve massiv yapım metodları bulmaya itmiş ve nihayet İngiliz fabrika pamukluları Ortadoğu'da Hindistan mallarının yerini almıştır. İngiltere'nin başlangıçta transit (re-export) şeklindeki rolü, sonra kendi pamuk ipliği ve kumaşlarını ihraç şeklini almıştır.

Doğu'da emek maliyetini düşüren faktörler, büyük işsiz yığınları, yaşam-geçim giderlerinin çok aşağı düzeyde olması, buğday ve pamuk ürünlerinin memleket içinde yetişmekte olması İngiltere için rekabeti güçleştiriyordu. Makine öteki problemlerle birlikte maliyet sorununu çözmüştür. Bu da, ancak 1815-1830 döneminde kesinleşmiş, dünya ekonomisi ve Osmanlı ekonomisi için yeni bir dönem başlamıştır.

Bu incelememizde pazar açmada, kalite, zevk ve moda ve hepsinin üstünde de emek maliyet faktörünün rolü üzerinde durduk. Osmanlı pazarının çöküş sürecinde aşamalar vardır ve her aşama başlıca İngiliz teknolojisinin emek maliyetinde başardığı

indirime bağlı olmuştur. Öyle görünüyor ki, ilk aşamada pamuk ipliği piyasası, ikinci aşamada müslin ve basmalar, üçüncü aşamada da asıl büyük pamuklu piyasası, yani kaba pamuk bezleri ithalatı önem kazanmıştır.

Osmanlı pamuklu sanayii yerini almak için İngiliz kapitalizminin üstün (rasyonel) ekonomi yöntemleri ile çalıştığı noktasını unutmamak gerekir. Osmanlı pazarında fiyat, kalite, talep koşulları firmaların zaman zaman gönderdikleri ticaret ajanları ve konsoloslar tarafından dikkatle izlenmekte, ölçülmekte, ticari-sınai strateji ona göre ayarlanmaktadır.

Avrupa sanayiinin Osmanlı büyük köylü-pazarını ele geçirmesi, yani gerçekten Osmanlı ekonomi çöküşü hangi tarihe rastlar sorusunu yanıtlamak için, yukarıda ileri sürdüğümüz aşamaları gözönünde tutmak gerekir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisinin tam bir uydusu durumuna düşmesi, pamuklu gereksiniminin büyük bölümünü dışardan alıp ham pamuk satar hale gelmesi ile ilgilidir. Bunda madenler, koloni malları yanında pamukluların başta gelen önemi unutulmamalıdır. Buna göre, Osmanlı ana geleneksel sanayiinin çöküşü süresini 1830 hatta 1850'ye kadar geciktirmek olanaklıdır.

Son olarak işaret edilebilir ki, bugün Türkiye, yeniden ana sanayi kolu haline gelen pamuklu sanayiinde ihracatçı durumunu korumaya çalışıyor. Bu savaşta başarı için, öyle görünüyor ki, her şeyden önce üretim maliyetini, dış pazar koşulları ile ayarlamak, hammadde, kalite faktörleri yanında özellikle emek-maliyetini avantajlı düzeyde tutmak zorundadır. İşçinin yaşam-geçim düzeyini ileri batı toplumlarındaki düzeyde tutmakla beraber, bu avantajın nasıl sürdürülebileceği, herhalde bugün Türkiye ekonomisinin en çetin sorunu olarak ortaya çıkmıştır.

NOTLAR :

- (1) Başvekalet Arşiv Genel Müdürlüğü, İstanbul, Akkerman Kili ve Tuna limanları gümrüklerine ait 1486-1506 yıllarına ait bir defter : Maliyeden müdevver no. 6. Ayrıca Akkerman'a ait başka bir defter : Maliyeden müdevver no. 15649, bu 1503-1507 yıllarını kapsayan bir deniz gümrüğü defteridir. Bu defterleri G. Veinstein ve M. Berindei ile yayına hazırlamaktayız.
- (2) Başvekalet Arşiv Genel Müdürlüğü (bundan sonra BA diye gösterilecek), Kâmil Kepeci tasnifi, no. 5280. Bu defter tarafımdan yayına hazırlanmış olup, Harvard Üniversitesi tarafından basılacaktır.
- (3) Pamuklu merkezleri üzerinde mühimme defterlerinden bazı kayıtlar şu yazıda özetlenmiştir : S. Faroqhi, «Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI and XVII Century Anatolia», *The Journal of European Economic History* VII-2 (Roma 1978), 405-17. Faroqhi, pamuklu üretim hacmi için boyahane resimleri gelirini esas tutmayı denemiştir. Ancak, boyahaneler başka çeşit dokumalar için de kullanılır. İkincisi, bazı önemli pamuklu üretim merkezleri bu gibi resimlerden affedilmiştir. Nihayet, her yer için resim miktarlarını göstermek gerekir. Üretim hacmini ölçmek için güvenilir bir kaynağımız olmadığı ortadadır. Mukataa toplamları kaba bir fikir verebilir. M. Genç de bu kaynağı kullanarak bazı kesdiriler yapmıştır. «Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi», *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi*, 1973, Ankara, 1975, 231-91.
- (4) Evliya Çelebi (II, 314 H. 398) diyor ki : «Kırım diyarına tüccarlar buradan her sene binlerce top penbe bez götürüp esir ile değiştirler.» Gümrük kayıtları Merzifon'un sınaî önemini yinelemektedir. Merzifon'un beledi alaca yastığı, basma kalemkârı, çit yorgan yüzleri, çarşaf ve perdeleri meşhurdur (Evliya, *Ibid*). Krş. Simeon, *Seyahatname*, yay. H.D. Andreasyan, İstanbul 1964, 86, 100.
- (5) Bu defterler için bak, yukarıda not 1.
- (6) Mogol saldırıları üzerine, Kırım'la Anadolu arasında ticareti emniyet altına almak için I.Alâeddin Keykubâd'ın Kırım'a deniz seferi yaptığını ve Kastamonu'da ucbeği Hüsameddin Çoban'ın Kırım'da Sudak (Sogudak) limanını Selçuk hakimiyeti altına aldığı biliyoruz. Osman Turan (*İslâm Ansiklopedisi*, VI, 649)) bu seferin tarihini 1224 olarak saptar. Kırım-Anadolu-Arap memleketleri arasında Kuzey-Güney ticaret yolu 13. yüzyılda ziyadesile gelişmiş, bu yol üzerinde Sinop, Samsun, Sivas, Kayseri, Konya, Antalya şehirleri, bu ticaret sayesinde, görülmedik bir ekonomik gelişme göstermişlerdi : bak. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, 121-46; G.I. Bratianu'nun çeşitli yayınlarından sonra şimdi özellikle bak. Michel Balard, *La Romanie Genoise*, 2. Cilt, Cenova 1978 ,özellikle I, 114-179.

- (7) Radu Manolescu, **Momertul Tarii Romineşi şi Moldovei cu Braşoval**, Bükreş 1965, 91; «Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le Sud-est de l'Europe au XI siècle», **Nouvelles Etudes d'Histoire**, II (1960 Bükreş) 207-220. Bu araştırmadan beni haberdar eden M. Berindei'ye teşekkür borcumdur.
- (8) R. Manolescu, **Comertul Tarii**, 152, 160. Bu bıçaklar bir maden bölgesi olan Stiria'dan gelmekte idi. Bu bıçakların Mısır'a ihracı hakkında : **Belleten**, XXIV (1960), 91.
- (9) L. Fekete ve Gy. Káldy-Nagy, **Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen), 1550-1580**, Budapest, 1962, Index : **bogasi bürüncük, dülbend**.
- (10) E. Vaas, «Türkische Beiträge zur Handelsgeschichte der Stadt Vác (Waitzen) aus dem 16. Jahrhundert», **Acta Orientalia Hungarica**, XXIV-1 (Budapeşte 1971), 12.
- (11) Lidia A. Demeny, «Le commerce de Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par le douane de Turnu Resuer 1685», **Revue Roumaine d'histoire**, VII-5 (Bükreş 1968), 765.
- (12) H. İnalçık, «Bursa ; XV. asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar» **Belleten**, XXIV (Ankara 1960), vesika 3, 12, 40.
- (13) Ibid. vesika 12 (s. 75-76) ve 40 (s. 95).
- (14) M. Yakub Mughul, «Portekizlilerler Kızıldeniz'de Mücadele ve Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında bir Vesika» **Belgeler** (Ankara 1965), II, 37-47; **Osmanlılar'ın Hint Okyanusu Politikası**, İstanbul 1974 ; Gücerat'ın Güneydoğu Asya ile Osmanlı ülkesi arasında aracılığı hakkında Razaulhak Şah, «Açı Padişahı Sultan Alaeddin'in Kanunî Sultan Süleyman'a Mektubu», **Tarih Araştırmaları Dergisi**, V (1967), 375-76; M.N. Pearson, **Merchants and Rulers in Gujarat**, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1976.
- (15) **The Travels of Ludovico di Varthema, 1503-1508**, trans. J.W. Jones ed. G.B. Badger, The Hakluyt Society no. 32. Londra 1863, 151.
- (16) Ibid., 92, III; 1500'lerde Gücerat dokumalarının Yakınoğu'ya ihracı ve buradan afyon, kızıl kök boya, at, kuru üzüm ithali için bak. V.W. Goddinho, **L'economie de l'empire Portugais**, Paris 1969, 758.
- (17) Bu kanunname Ö.L. Barkan, **XV ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları**, I. Kanunlar, İstanbul 1943, 191-92.

- (18) Bu karşılaşma ve uğraşı hakkında: Salih Özbaran, «Basra Beylerbeyliği'nin Kurulması...» *Tarih Dergisi*, XXV (İstanbul, 1971), 51-72; V. Magalhaes-Godinho, *L'Economie de l'empire Portugais aux XVe et XVe siècles*, Paris 1969, 711-80.
- (19) Hürmüz üzerinde J. Aubin, «Le royaume d'Ormuz au début du XVIe siècle», *Mare Luso-Indicum*, II, 77-179, 233-37.
Magalhaes-Godinho, 764-72; Niels Steensgaard, *Carracks, Caravans, Companies*, Kopenhag 1973, 154-208; Saldanha, *Selections form State Papers, Bombay, regarding the East India's connections with the Persian Gulf*, 1600-1800, Calcutta 1908.
- (20) Halil Sahillioğlu, «Bir Tüccar Kervanı», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, IX (İstanbul 1959), 63-9.
- (21) **Hakluyt Voyages**, Everyman's Library, III, 326.
- (22) Steensgaard, 197.
- (23) Steensgaard, 207; önceleri Hürmüz'de Türkler'in ticaret yapmalarını Portekizliler yasaklamışlardı. Bununla beraber, Türkler kendilerini Acem diye tanıtarak burada ticarete katılırlardı. Adayı Şah Abbas aldıktan sonra tabii bu olanak ta kalkmıştı (bak. Steensgaard, *Ibid.*, 201, 277, 345, 353-58). R.W. Ferrier, «The Trade between India and the Persian Gulf and the East India Company», *Bengal: Past and Present*, LXXXIX, 189.
- (24) Bu yol üzerinde bak, Douglas Carrithers, *The Desert Route to India* Hakluyt Society yayını, seri II, Cilt LXIII, Glasgow 1929.
- (25) Steensgaard, *Ibid.*, 66-67, 207, J.B. Tavernier, *Voyages*, Cenevre 1970, 341-46.
- (26) Hindistan ve Güneydoğu ticaretini ele geçiren Hollanda ve İngiltere, İran'dan aldıkları ipek karşılığında para ve Asya ürünleri, bu arada Hindistan pamuklu kumaşları getirmekte idiler: Steensgaard, 380-88; 1670'de J. Fryer, der ki, Hindistan'dan İran'a baharattan çok «Indian cloth» getirilmekte idi (R.W. Ferrier, «The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Century», 43, not 7); Hollandda East India kumpanyası adına İran'a gelen Visnich (1622) bu alış-verişi düzenledi. Ozaman Hollandalıların getirdikleri mallar arasında Dekkan sarıkları, kuşaklar, **bafta (baft)** kumaşı vardı (W. Floor, *Awwalin-i Sufarâ-yi İran-Holland*, Tahran, 1978, 20); İngiliz **East India Company** Braoch, Ahmadabad, Surat ve Agra'dan İran'a kumaş göndermekte idi (Ferrier, «The Trade ...», 191-92). 1661'e doğru Ermeni ve Hint tacirlerinin Hindistan'dan İran'a getir-

dikleri pamuklu kumaş değeri yılda bir milyon rupee'ye varyordu. K.N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, Cambridge 1978, 49, 196; 1610 tarihinde Bağdad'dan Haleb'e gelen kervanda Ermeni tüccarı vardı (Sahillioglu, *Ibid.*, s. 63-65); Ermeniler başlıca kumaş ticaretiyle uğraşıyorlardı (J. Chardin, *Voyages*, III, Amsterdam 1711, 24; Ferrier, 38, not 3). 18. yüzyıl ortasında Basra ve Bağdad'dan Suriye limanlarına gelen kervanlar ticaret hacminin büyüklüğüne tanık gösterilir, M.F. Tiepolo'ya göre (*La Persia e la Repubblica di Venezia*, Tahran 1973, XVI) bu kervanlarda deve sayısı bazen 10 bine erişiyor ve Haleb'e Hint ve İran malları getiriyordu; İsfahan'da Ermeni tüccarı üzerinde J.B. Tavernier, *Voyages en Perse*, yay. V. Monteil, Cenevre 1970, 71-72, 76-80. İran'ın Osmanlı ülkesine kumaş ihracatı önemli idi.

- (27) Krş. Steensgaard, 199; bu rakam herhalde Kızıldeniz ve Basra Körfezi yolu ile tüm ticaretten alınan gelirdir. Basra'nın payı küçük olmalıdır. Basra limanına Hindistan ve Hürmüz'den gelen mallar üzerinden alınan gümrük gelirleri çeşitli tarihlerde aşağıdaki gibidir :

GÜMRÜK GELİRİ

Tarih	Akça Olarak	Altın Olarak	Kaynak
1551	1.394.799	23246	Tapu def. no. 288 (Mantran, 245)
1575	1.150.583	19193	Tapu def. no. 534 (Mantran, 245)
1690	9.000.000	33,000 (şerifi Mısır altını)	Mâliyeden M. no. 5461 bu rakam gümrükten başka dellâliye, vezzâniyye ve kabbâniyye resimlerini içerir.

Hindistan'dan gelen malların bir bölümü, transit olarak Basra'dan geçip Bağdad'a gitmekte idi. İranlı tacirler de Basra'yı kullanmakta idiler, Bandar-Abbas kurulduktan (1615) sonra Basra ticaretiyle rekabet etmeye başladı. Bir Ermeni kaynağına göre, 1700'lerde Bandar-Abbas yıllık gelirinin 15 bin tuman (1 tuman 10.000 dirhem veya 2000 şahî, 1568'de 10 şahî 1 gruş, 1620'de 13.3 şahî 1 gruş : Steensgaard, 419-20) hatta bir aralık 40 bin tumana yükseldiği iddia edilir. 1723'de Afgan istilası sırasında Hindistan gemileri Bandar-Abbas'ı bırakarak Basra'ya gider oldular (bak. Petros di Sarkis Gilanentz'in *Kronolojisi*, Türkçe çeviri H. Andreasyan., İstanbul 1974, 24-25); karş. Chaudhuri, 196; L. Lockhart, «Bandar-Abbas», *Encyc. of Islam*, 2. yayım, I, 1013; J.B. Tavernier, 329-40.

- (28) Ferrier, «The Armenians ...», bak. yukarıda not 26. Hovhannes için bak. L. Khashikian, «Le rëgistre d'un marchand armënien en Perse», *Annales*, E.S.C. XXII, 231-78.

- (29) Çağatay Uluçay, **Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı**, İstanbul 1942, vesika no. 44, 61.
- (30) Jean-Baptiste Tavernier, **Voyages on Perse**, yayınlayan V. Monteil, Cenevre 1970, 81: «Il y a des marchands turcs et arméniens qui prennent de l'argent à Surate (Gücerât) pour le rendre à Gomron, ou ils prennent d'autres pour Ispahan, et ils font autant à Ispahan pour Erzeroum ou pour Babylone payant le vieux du nouveau qu'ils empruntent en chaque lieu». (340) Gümüş para rayıcı doğudan batıya arttığından tüccar doğuda borç aldığı parayı batıda ödemekle kazançlı çıkıyor; Surat için bak. M. Pal Singh, «Merchants and the Local Administration and Civic Life in Gujarat during the Seventeenth Century», **Medieval India**, 2 (1972), 221-26; A. Das Gupta, «The Merchants of Surat, C. 1700-1750», **Elites in South Asia**, 1970, 201-222; M.N. Pearson, **Merchants and Rulers in Gujarat**, Berkeley 1976.
- (31) **Ravdat al-Husayn fi Hulâsat al-Ahbâr al-Hafikayn**, Cilt IV, İstanbul 1281 H., 293.
- (32) F. Braudel, **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II**, I, çeviri. S. Reynolds, New York 1972, 463-66; Chaudhuri, 152-89.
- (33) Bak. Steensgaard, 367-97.
- (34) Ö.L. Barkan, «Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri», **Belgeler, Türk Tarihi Belgeler Dergisi**, III (Ankara 1968), 91-93, 143-46, 264-66, 293-95, 325-28, 336-38, 368-72; Osmanlı büyük şehirlerinde bezzâzlar üzerinde yaptığımız bir araştırmayı yakında yayınlamayı umuyoruz.
- (35) 1690'da Sir Josia Child şunu yazmıştır: «It was in the Company's (East India Company) power to interrupt his (the Mughal Emperor) trade «to the Red Sea and that of Armenians, Persians, Arabians, Kurds and other people of Bussora (Basra) etc. which usually carried off five times as many Callicoes as we and the Dutch.» (Chaudhuri, 246, keza bak. 191-96).
- (36) Bu gelişmeler için bak. S. Ahmad Khan, **The East India Company in the XVIIth Century**, London 1923, 22-26; Chaudhuri, 294-96; Fransa'da yasaklar için bak. P. Masson, **Histoire du commerce français dans le Levant, au XVIIIe siecle**, Paris 1911, 277-78; İngiltere'den bu ticaret dolayısıyla fazla altın ve gümüş çıkmasının doğurduğu kaygı için bak. S. Ahmad Khan, 168-72, 214-22. East India Co.nin ithalâtına karşı direnimde The Levant Company'nin etkili rekabeti üzerine, *Ibid.*, 178-83; bu saldırılara karşı East India Co. 1680'den beri serbest ticaretin savunucusu durumuna geldi: Ahmad Khan, 188-92.
- (37) Chaudhuri, 282.
- (38) P. Masson, 456.
- (39) P. Masson, 457 not 1.

- (40) Ibid., 456.
- (41) İzmir'in gelişmesi üzerinde bak. Necmi Ülker, **The Rise of İzmir, 1688-1740**, Doktora tezi ,The University of Michigan, 1974.
- (42) Bu konu, Osmanlı arşiv malzemesine göre geniş bir biçimde ele alınmalıdır. Şimdilik bak. N.G. Svoronos, **Le commerce de Salonique au XVIII siècle**, Paris 1956; V. Paskaleva, «Les relations commerciales des contrées bulgares avec les pays occidentaux et la Russie», **Etudes Historiques**, Sofia 1960, 253-84; Makedonya'da sosyal-ekonomik gelişmeler üzerinde Bruce McGowan'ın araştırmalarının yayınlanması arzu edilir.
- (43) Chaudhuri, 241-47.
- (44) Chaudhuri, 237-38, 247, 282.
- (45) Ibn Battuta, **Voyages**, yayınlayan ve tercüme eden C. Dofrémy ve B.R. Sanguinetti, IV, Paris 1958, 2-3; C.J. Lamm, **Cotton in Medieval Textiles of the Near East**, Paris 1937, 189-190.
- (46) Chaudhuri, 159-70.
- (47) Ibid., 262.
- (48) **Salam** (Selem) Osmanlı İmparatorluğunda geniş ölçüde uygulanmakta idi: Mustafa Akdağ, «Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti», **Belleten**, XIV (Ankara 1950), 366-68; İslâm hukukunda yeri için bak. Tahâvi, **Kitâb al-Shurut al-Kâbir**, yayınlayan J.V. Wakin, New York 1972; **Mecelle**, madde 380-87.
- (49) Carl Johan Lamm, **Cotton in Medieval Textiles of the Near East**. Paris 1937, 121; Hindistan'da pamuklu dokuma teknikleri üzerinde bak. Sir George Birdwood, **Industrial Arts of India**, London 1880; W. Born, «Le rouet à main hindou; sa diffusion vers l'Est et vers l'Ouest», **Les Cahiers CIBA**, III, no. 26 (1949), 904-5. R. Pfister, **les toiles imprimés de Fostat et l'Hindostan**, Paris 1938; J. Irwin ve K.B. Brett, **Origins of Chintz**, London 1970; Türkiye'de dokuma tekniği için Şahin Yüksel Yağan, **Türk El Dokumacılığı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1978; Reşat Ekrem Koçu, **Türk Giyim Kumaş ve Süsleme Sözlüğü**, Sümerbank Kültür Yayınları Ankara 1969; Hans E. Wulff, **The Traditional Crafts of Persia**, Boston 1966, 172-230; Ş. Elçin, «Denizli Dokumacılığı Üzerine Notlar», **Türk Etnografya Dergisi**, V. (Ankara 1962), 1-20.
- (50a) Ö.L. Barkan, «Edirne Askeri Kassâmına Ait Tereke Defterleri», **Belgeler**, III (Ankara 1968), 1-477.
- (50b) R. Mantran, «Réglements fiscaux ottomans, la province de Bassora» **Journal of Economic and Social History of the Orient**, X, 224-77.
- (51) Walter Hinz, **Die Resälâ-ye Falâkkiyyü**, Wiesbaden 1952, 136 b 137 a. Z.V. Togan tarafından ortaya çıkarılan bu önemli kaynak, Abdullâh

Mazenderâni tarafından yaklaşık 1363 yılında yazılmıştır. Bu kaynak o zaman İran'a Hindistan'dan kumaş ithal edildiğini de belgelemektedir. 13 b, 133 a.

- (52) BA, Basra Tahrir Defteri, Maliyeden Müdevver no. 5461, 104-118.
- (53) **The Book of Duarte Barbosa**, I, yayınlayan M.L. Dames, Londra 1918, 164-65 (limanın asıl adı Dabhol okunur): «Many ships of the Moors (Muslumans) from divers lands, to wit from Meca (Mekke), Adem (Aden) and Ormus (Hürmüz)... From the inland regions great store of cloth comes down the river and is laden on the ships.» O, bölgenin Müslüman halkından ve D'Almeida'ya karşı direnişinden söz eder. Bu şehrin sahibi **Âdil Şâhilerden** olup Türk (Rumi) sayılıyordu ve Portekizlilere karşı uzlaşmaz bir düşmanlık gösterdi. D'Almeida şehri 1509 da ele geçirdi ve yaktı. **Âdil Şâhiler** hanedanını kuran Yusuf Âdil Han. ünlü vezir ve Osmanlı dostu Mahmûd Gâvân'ın hizmetinde bir kul idi. Hanedanın resmi tarihi Âdil Hanı II. Murad'ın bir oğlu olarak gösterir. **Âdil Şâhiler** hakkında bak. Y.H. Bayur, **Hindistan Tarihi**, I, Ankara 1946, 432-37.
- (54a) **Fahta**, **Resâlâ-yi Falakiyya**'da (136 b) bir kumaş adı olarak geçer.
- (54b) Türkçe'de **âbâni sarık** halk dilinde bugüne kadar yaşamıştır. Bir çeşidi, üzerine sarı ipekle yapraklı dallar işlenmiş beyaz bezdir. **Bursa agabânisi** ünlü idi. Bundan yorgan yüzü, bohça, bebek kundağı da yapılırdı. Agabâni (âbâni) esnaf ve tüccar takımı giyerdi. (bak. R.E. Koçu, *Ibid.* 10).
- (55) J. Heers, **Gênes au XVe siècle activité économique et problèmes sociaux**, Paris 1961, 185-89; M. Balard, **La Romanie Génoise**, 2 Cilt, Ceno-va 1978, 412, 571, 628, 878.
- (56) M. de Peyssonel, **Traité sur le commerce de la Mer Noire**, 2 Cilt, Paris 1787; bu çeşit ticari **memoire**'lar hakkında bak. H. Sahillioğlu, «XVIII. yüzyıl ortalarında sanayi bölgelerimiz ve Ticaret imkânları», **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi XI** (İstanbul 1968), 61-66; XIII, 60-68.
- (57) Svoronos, *Ibid.*, 245.
- (58) Meselâ, Erzurum'da (II, 213): «Ulemâ ve sulehâsı yine **çuka** ferâce ve **bogasi** kaftan giyerler. Edânisi ehl-i hiref olup aba ve kaba **bogasi** kaftan hilat giyüp kâr u kisb ederler.» Amasya'da (II, 190): «Samurlu çuka ferâceli âyânı varsa da vasat'ul-hâlleri **bogasi** giyerler.» Halk tabakaları ve giyimleri üzerine özellikle bak. II, 90-91 (Trabzon).
- (59) A.C. Wood, **A History of the Levant Company**, London 1964, 192-3.
- (60) Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1580-1838**, I, Ankara 1974, 132 (bazı eşya adları yanlış okunmuştur).
- (61) Osman Nuri (Ergin), **Mecelle-i Umûr-i Belediye**, I, İstanbul 1922 379-81.

- (62) **Amerikan Bezi**, Birleşik Amerika Devletleri ile ticaret ilişkilerinde, Osmanlı ülkesine ithal olunan malların başında gelmekte idi. Bu ithalât şu gelişimi gösterir :

ABD lerinden Osmanlı ülkesine ithal olunan Pamuklu ve öteki Eşya
(dolar olarak değeri)

	<u>Pamuklular</u>	<u>Genel İthalât Toplamı</u>
1829	4,563	27,600
1830	29,117	74,263
1862	61,587	484,689
1872	8,748	1,209,443
1882	8,393	1,829,166
1892	111,957	206,292
1902	217,480 (yünlülerle beraber)	774,227
1912	489,558	3,786,789
1920	7,664,837	42,247,798
1922	2,089,595	15,980,548
1928	91,032	4,110,846

1892'den sonra hızlı artış vardır; 1920-22 döneminde ABD'nin İngiltere'nin yerini alması olağanüstü bir artış nedenidir. 1872'den sonra petrol, genel ticaret hacminde en geniş payı alır. 1872'de ABD Osmanlı ülkesiyle ticaret yapan devletler arasında dördüncü gelmektedir. (İngiltere, Almanya ve Fransa'dan sonra; İngiltere'den ithalât o zaman bir milyar 823 milyon dolara varmış idi) L.J. Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930, An Economic Interpretation*, Philadelphia 1932, 43, 51, 52, 66.

- (63) Michael E. Edwards, *The Growth of the British Cotton Trade*, New York 1967, 44-48.
- (64) *Turkey and its Resources, its Municipal Organization and Free Trade, the Prospects of English Commerce in the East*, London 1933, 134-35
- (65) Edwards, *Ibid.*, 254.
- (66) *A report on the Trade of Turkey in 1812* by C. Aubin, bir Giriş ile hazırlayan Dr. Allan Cunningham, (Archivum Ottomanicum'da yayınlanacak).
- (67) William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, I, Londra 1842, 242.
- (68) C. Aubin'in raporu; D. Chevallier, «les tissus ikatés d'Alep et de Damas Syria, XXXIX (Paris, 1962), 300-302.
- (69) Bak. Svoronos, 245-54; L. Heuzey, *Excursion dans le Thessalie Turque*, Paris 1927, 28-9; burada çıkarılan pamuk ipliği şöhretini, **aiacehri** (batı dillerinde **alizari**) kök boyasıyla boyanmasına borçlu idi. Edirne ve

Diyarbakır bu kırmızı iplik sanayiinin eski merkezleri idi. Pamuk iplikleri İzmir'den boyanmak üzere Edirne'nin büyük boyahanelerine gönderilir, ihrac için tekrar İzmir'e geri getirilirdi. Boyacı, boyandıktan sonra okka başına 40-50 para alır, ulaştırma giderleri ise iplik fiyatının yüzde ellisine varırdı. (bak. H. Sahillioğlu, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII, 67-8).

- (70) D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 148.
- (71) *Ibid.*,
- (72) *Ibid.* 148, not.
- (73) *Ibid.*
- (74) F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass. 1942, Appendix II, table 2.
- (75) D. Urquhart, *Ibid.*, 150.
- (76) *Ibid.* 142-48.
- (77) E.L. Jones (yayınlayan), *Agriculture and Economic Growth in England*, Londra 1967; D.G. Barnes, *A History of the English Corn Laws, 1600-1848*, Londra 1930; V.J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1834-1853*, Archon Books: reprint 1969, 107-117; Puryear, *Ibid.*, 180-226.
- (78) Thomas Thornton (*The Present State of Turkey*, Londra 1807) ve David Urquhart (*Turkey and its Resources*, 123-33) Osmanlı, daha doğrusu İslâm, ekonomik felsefesinin serbest ticarete dayandığını iyi anlamışlardır. Abû Yûsuf, pazarda fiyatın serbestçe oluşmasını Allah'ın işi olarak yorumlar ve devletin kontrolünü anormal bir durum olarak karşılar. Mustafa Reşit Paşa, *Tanzimat*'ı ilân ederken serbest ticaret üzerinde durdu ve aldığı önlemler (tekellerin, esnaf örgütlerinin kaldırılması, 1838 ticaret anlaşmaları, toprak üzerinde tasarruf haklarının pekiştirilmesi vb.), kuşkusuz liberal bir ekonomi anlayışına dayanıyordu. İngiliz devlet adamları ve ekonomistleri, bunu kendi ekonomileri için bir nimet saymışlardır. Reşit Paşa serbest bir ticaret rejimi altında imparatorluk ticaretinin artacağını, tarımın ihraca yönelerek tarım alanının ve metodlarının gelişeceğini, bunun sonucu hem halk hem devletin zenginleşeceğini düşünüyor, geleneksel İslâm düşüncesiyle hayran olduğu Batı toplumlarının o zamanki iktisat politikalarının bu noktada birleştiklerini görüyordu. *Gülhane Hattı*'nda Şeriat prensiplerine dönüşü isterken, Batı'nın liberal prensiplerini bu yolla geniş Müslüman kitlelere kabul ettirebileceğini hesaplamış olmalıdır. Reşit Paşa'nın siyaseti üzerinde bak. H. İnalçık, «Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu», *Belleten*, XXVIII (Ankara 1964), 603-22, Bununla beraber, Mehmet Ali Paşa'ya, daha sonra Rusya'ya karşı İngiltere'nin siyasi desteğini sağlama kaygısı daima esas düşünce olmuştur bak. Bailey, 129-233 ; Puryear, 146-179.

- (79) Gümrükler üzerinde İngiltere ile görüşmeler için bak. M. Kütükoğlu, I, 78-86; II, 7-108; Puryear, 117-27; Bailey, 84-128.
- (80) Bailey, 74.
- (81) Charles Issavi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago ve Londra 1980, 79.
- (82) D. Urquhart, *Turkey and its Resources*, 150.
- (83) Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, İstanbul 1922, 760. Bu vesika, 1284 H. tarihinde kumaşçılar şirketi kurulmasına dair bir tüzüktür.
- (84) Dominique Chevallier, *Ibid.*, 300 not 1.
- (85) Osmanlı kamu oyu durumu açıkça görmüş ve protestoya başlamıştır : Bak. İhsan Sungu, «Yeni Osmanlılar», *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, 787-94, 837-40.
- (86) P. Deane ve W.A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959, Trends and Structure*, Cambridge 1964, 166, 170-71, 185.
- (87) *Ibid.*, 187-88, 191-92.
- (88) 1252/1836 tarihli Beypazarı ihtisâb cedvelinde «mâl-i fatura tâbir olunan emvâl-i Efrenciyye»den söz edilir (BA, *İhtisâb Defteri* no. 32, S. 6). *Mâl-i fatura* yerine İtalyanca *manifatura*, Avrupa-Fabrika malı anlamına Türkçe'de yerleşecektir. İstanbul'da Kapalı - Çarşı yerine Galata'nın kibar sınıf için bir alış-veriş yeri halini alması 1840'larda artık kesinlik kazanmıştır. (Özellikle bak. Charles White, *Three Years in Constantinople*, II. Cilt, Londra 1846, 54-9). White, Kapalı-Çarşı'da ithal malı Hint ve Acem şalları (Kirman) gördüğü gibi, yerli ustaların bu şalları beceri ile taklit ettiklerini de kaydeder. Ona göre burada Hint şalları Londra'daki fiyattan üçte bir daha pahalıdır. (II, 45; III, 217-218). Fakat moda değiştiği için bu Hint mallarına talebin, dolayısıyla ithalâtın azaldığını, buna karşılık pamuklu veya yünlü ucuz Avrupa şallarının büyük sürüm yaptığını belirtir. Orta ve aşağı sınıf halk, sarık, uçkur ve entari yapmak için şimdi bu Avrupa şallarını yeğlemektedir. White, İstanbul'da hergün belli bir semtte kurulan hafta pazarlarında ucuz pamukluların satıldığını, en iyi *kalemkâri* mendillerin Boğaziçi köylerindeki Rum ve Ermeni kadınlar tarafından dokunanlar olduğunu işaret eder (I, S. 27). Yerli *Müslinler* için bak. II, 103-40. Memur ve asker kıyafetinde Avrupalılaşmanın, Avrupa yünlüleri ithalâtını nasıl geniş ölçüde arttırmış olduğuna dair gözlemi de (II, 53-54) ilginçtir.
- (89) Bak. M. Kütükoğlu, *Ibid.* I, 117-27; II, 43-64; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1974.

- (90) Issavi, Ibid., 145; Rumeli'de panayırların bir listesi: H. Sahillioğlu, «XVIII. yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XIII, 63; 16. yüzyılda Anadolu'da kır pazarları için bu dergide (1978: Özel Sayı) S. Faroqhi'nin yazısı ilk önemli araştırmadır.
- (91) J. Lewis Farley, *The Resources of Turkey considered with especial Reference to the Profitable investment of Capital in the Ottoman Empire*, Londra 1862. 1844 döneminden sonra Türkiye'ye pamuklu ve pamuk ipliği ithalatının geniş ölçüde artışı üzerinde bak. M. Kütükoğlu, II, 130-31 ve eklerde şekil no. 9 ve 10. 1850'lerde durum için bak. E. Michelsen, *The Ottoman Empire and its Resources, with Statistical Tables*, Londra 1853; İngiltere'de pamuklu üretimi artışı için: D.A. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market*, Oxford, 1979, özellikle S. 91 (table 5), 101, 114-15, 128-29; Deane ve Cole, Ibid., 212.
- (92) Sorunun tartışması şurada: R.M. Hartwell (yayınlayan), *The Causes of the Industrial Revolution in England*, Norwich 1967.